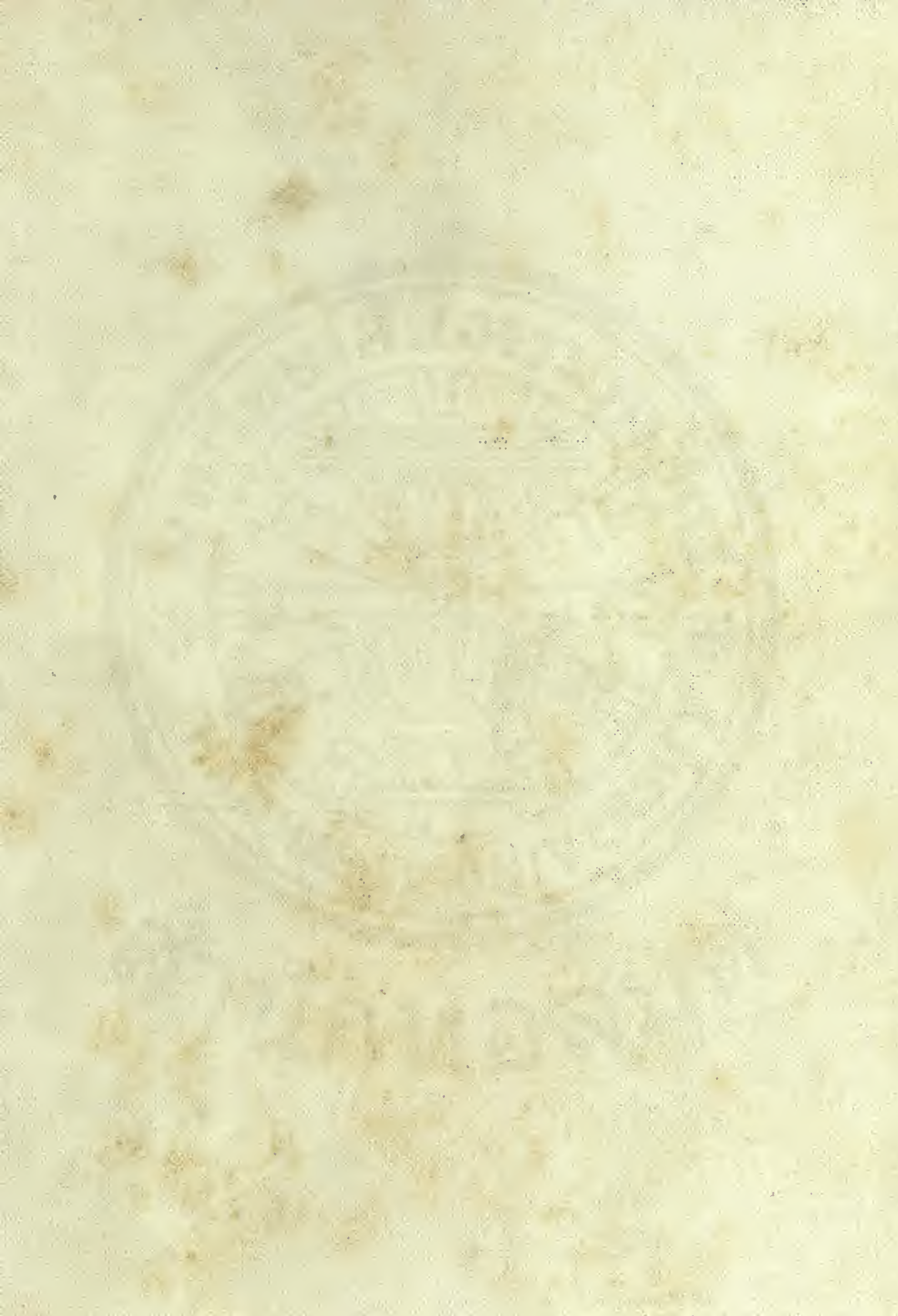
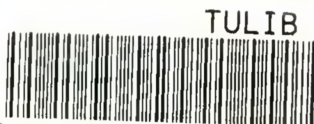

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๕

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์
โปรดให้พิมพ์แจก
ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายพันเอก พระยาศิริจุลเสวก
(พัว จุลเสวก)
ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม
วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๐

พิมพ์ที่โรงพิมพ์เดลิเมล์

คำนำ

ในการพระราชทานเพลิงศพ นายพันเอก พระยาสิริจุฬเสวก (พัว จุฬเสวก) เจ้าภาพมีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือที่เกื้อกูลการศึกษาประวัติศาสตร์สักเรื่องหนึ่ง เป็นของสำหรับแจกในงาน ขอให้กรมศิลปากรเป็นธุระหาต้นฉบับ

กรมศิลปากรเลือกได้ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ซึ่งเป็นหนังสือที่พึงปรารถนาอย่างยิ่งของผู้ใฝ่ใจในทางประวัติศาสตร์ เมื่อเจ้าภาพได้รับเรื่องไปพิจารณาโดยรอบคอบแล้ว ก็แสดงความพอใจ และตกลงรับพิมพ์ดังปรากฏอยู่ในเล่มนี้

บรรดาพระราชพงศาวดารสยามความเก่า จับเรื่องตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา ที่กรมศิลปากรมีต้นฉบับอยู่เวลานี้ ทั้งที่พิมพ์แล้วและยังมิได้พิมพ์ คือ

(๑) พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ มีบานพะแนกบอกไว้ดังนี้

"ศุภมัสดุ ๑๐๔๒ ศกวอกนักษัตร ณวันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ทรงพระกรุณาโปรดเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า ให้เอากฎหมายเหตุของพระโหราเขียนไว้แต่ก่อน และกฎหมายเหตุซึ่งหาได้แต่หอหนังสือ และเหตุซึ่งมีในพระราชพงศาวดารนั้น ให้คัดเข้าด้วยกันเป็นแห่งเดียว ให้ระดับศักราชกันมาคุงเท่าบัดนี้"

ได้ความว่า เป็นพระราชพงศาวดารที่สมเด็จพระนารายณ์มีพระราชโองการให้เรียบเรียงเมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๓ ความขึ้นต้นแต่แรกสถาปนาพระพุทธรูปพระเจ้าพะแนงเชิง เมื่อปีชวด จุลศักราช ๖๘๖ (พ.ศ. ๑๘๖๗) และแรกสร้างกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา เมื่อปีขาล จุลศักราช ๗๑๒ (พ.ศ. ๑๘๙๓) สืบมาจนถึงปีมะโรง จ.ศ. ๙๖๖ (พ.ศ. ๒๑๔๗) ตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พิมพ์อยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑

(๒) พระราชพงศาวดารฉบับจ่าลอง จ.ศ. ๑๑๓๖ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๑๗ เป็นปีที่ ๗ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) ได้ปลีกมาเล่มเดียว เป็นฉบับหลวงเขียนครั้งกรุงธนบุรี ว่าด้วยเรื่องราวตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พิมพ์อยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔ สำนวนรัดกุมและเก่าใกล้เคียงกับฉบับหลวงประเสริฐ

(๓) พระราชพงศาวดารฉบับจ่าลอง จ.ศ. ๑๑๔๕ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๒๖ เป็นปีที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๑) มี ๒ เล่ม เป็นฉบับปลีกว่าด้วยเรื่องราวในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเล่มหนึ่ง ในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเล่มหนึ่ง เข้าใจว่ายังไม่มีการชำระแก้ไขต่อเติมในคราวนั้น เพราะบางแห่งบอกไว้ชัดว่าต้นฉบับขาดที่ตรงนั้นเท่านั้น แล้วปล่อยให้ขาดอยู่ตามฉบับเดิม เมื่อนำมาสอบกับฉบับชำระเรียบเรียง พ.ศ. ๒๓๓๘ คือ ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ปรากฏว่าฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) แต่งเติมตรงที่ขาด

นั้นแล้ว ฉบับจ่าถอง จ. ศ. ๑๑๕๕ นี้ ถึงจะมีไม่ครบบริบูรณ์ ก็เป็นหนังสือที่ดีในทางรักษารูปสำนวนเก่า แต่ยังไม่มีโอกาสพิมพ์ออกให้แพร่หลาย

(๔) พระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์ ๒ เล่ม หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ฉบับหมอบรัดเล เริ่มความตั้งแต่แรกสร้างกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ต่อมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร สุดความลงเพียง จ. ศ. ๑๑๕๔ (พ. ศ. ๒๓๓๕) อันเป็นปีที่ ๑๑ ในรัชกาลที่ ๑ ไม่มีบานพะแนกแสดงว่าชำระหรือเรียบเรียงเมื่อไร เป็นแต่บอกไว้ที่ปกในเล่มต้นว่า "พระศรีสุนทรโวหารได้ช่วยชำระดูสอบบ้าง เห็นว่าถูกต้องอยู่แล้ว" และมีข้อความในหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดมาแซกผสมอยู่หลายตอน จึงเป็นอันรู้ได้ว่า พงศาวดารฉบับนี้ได้มีการชำระกันมาแล้วอย่างน้อยก็ครั้งหนึ่งเมื่อรัชกาลที่ ๔ ก่อนที่หมอบรัดเลจะได้นำมาลงพิมพ์

(๕) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เริ่มความตั้งแต่แรกสถาปนากรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร สุดความลง จ. ศ. ๑๑๕๒ (พ. ศ. ๒๓๓๓) ได้ความในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระราชทานไปให้เซอร์ยอนเบาริง ที่เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงชำระพระราชพงศาวดารร่วมกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ตั้งแต่ พ. ศ. ๒๓๙๘ เป็นต้นมา (ดูพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๔ รวมครั้งที่ ๔ หน้า ๑๖ หรือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๒ หน้า ๒๓๗)

เข้าใจว่าการชำระครั้งนั้น คงจะได้ทรงกระทำมาถึงปีสุดรัชกาลของพระองค์ ซึ่งสำเร็จเป็นฉบับพระราชหัตถเลขา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ นั้นแล้ว ที่จะเข้าใจดังนี้ ก็เพราะมีคำว่า ภูษามาลา เป็นที่สังเกตอยู่แห่งหนึ่ง แต่ก่อนมาเรียกคำนี้ว่า มาลาภูษา ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ ปีสุดท้ายของรัชกาลที่ ๔ ปรากฏในหมายรับสั่ง ต้นปีว่ามีพระบรมราชโองการห้ามมิให้เรียก มาลาภูษา โปรดให้เปลี่ยนเรียกกลับกันว่าภูษามาลา พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาก็ใช้คำว่า ภูษามาลา จึงสันนิษฐานว่า ภายหลังเมื่อพระราชทานฉบับเริ่มทรงชำระให้แก่เซอร์ยอนเบาริงไปครั้งหนึ่งแล้ว ยังทรงพระอุตสาหะชำระเพิ่มเติมต่อมาจนถึงปีสุดรัชกาลของพระองค์ แต่เสียดายที่ไม่มีบานพะแนกบอกไว้ ชะรอยว่าการที่ทรงชำระต่อ ๆ มานั้น จะยังไม่สมบูรณ์ตามพระราชประสงค์ ก็อาจเป็นได้

(๖) พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) ข้อความโดยมากยุติกับฉบับหมอบรัดเลพิมพ์ เว้นแต่เรื่องในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ตอนปลายติดต่อมา มีแปลกออกไปหลายแห่ง พิมพ์อยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘

(๗) พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีจำนวนสมุดไทยตามลำดับเป็น ๒๒ เล่ม ขาดในระหว่างบ้างบางเล่ม เริ่มต้นแต่แรกสถาปนากรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ต่อมาจนสุดรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พอเริ่มความตอนต้นกรุงรัตนโกสินทรก็หมดฉบับ แต่สังเกตได้ว่า ยังไม่สุดเรื่อง ตอนกรุงศรีอยุธยาพิมพ์แล้ว

นับเป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๔ ส่วนตอนกรุงธนบุรีพิมพ์ในเล่มนี้นับเป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕

พระราชพงศาวดารฉบับนี้ มีบานพะแนกบอกไว้ว่า "ศุภมัสดุศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะสัปตศก สมเด็จพระบรมธรรมิกมหาราชาธิราชพระเจ้าอยู่หัว ผ่านถวัลย์ราชณกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา เถลิงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงชำระพระราชพงศาวดาร" ดังนี้ จุลศักราช ๑๑๕๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๓๘ เป็นปีที่ ๑๔ ในรัชกาลที่ ๑

ยังมีข้อความตอนท้ายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ (ดูประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๔ หน้า ๓๗๘) กล่าวเป็นบานพะแนกเพิ่มเติมไว้อีกว่า "เพียงนี้เรื่องพระเพทราชากับพระเจ้าเสือทำไว้แต่ก่อน บัดนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้เจ้าพระยาพิพิธพิชัย กระทำเรื่องพระนารายณ์เป็นเจ้ากับพระเพทราชา พระเจ้าเสือ พระบรมโกศพระเจ้าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ทำศักราชภัดกันไป"

ถ้อยคำตรงนี้น่าจะหมายความว่า เรื่องที่ชำระเรียบเรียงไว้แต่ก่อนฉะเพาะตอนกรุงศรีอยุธยา สุดลงเพียงสิ้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือแล้วมีพระบรมราชโองการให้ท่านเจ้าพระยาพิพิธพิชัย ร้อยกรองเพิ่มเติมขึ้นอีก แต่มิได้เอาข้อความปรับปรุงเข้ากับที่แต่งไว้แต่ก่อนนั้นคงให้แยกอยู่ต่างหาก การทำเช่นนี้ ให้ความรู้ในทางตำนานการชำระเรียบเรียงพระราชพงศาวดารเป็นอย่างดี จะได้ทราบถ่องแท้ว่า เรื่องแต่ก่อนมีอยู่เพียงไหน แต่งเติมต่อมาอีกเท่าไร มิฉะนั้นจะหาทางสันนิษฐานให้ทราบใกล้ความจริงได้ยาก

หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีข้อความเป็นหลักฐานแตกต่างจากฉบับหมอบรัดเล และฉบับพระราชหัตถเลขาหลายแห่ง เป็นประโยชน์มากในทางสอบสวนค้นคว้าประวัติศาสตร์สยาม ซึ่งผู้ได้รับคงยินดีอนุโมทนาทั่วกัน

ในการพิมพ์ครั้งนี้ ฉบับหลวงที่อาศัยสอบทานมีไม่บริบูรณ์ จึงน่าจะมีการขาดตกบกพร่องอยู่บ้าง แต่กระนั้นก็ได้พยายามที่จะให้เรียบร้อยเป็นอย่างดีที่สุด ส่วนตอนไหนขาดเรื่องอะไรบ้างก็บอกไว้ด้วย ทั้งยังชี้ข้อความในหนังสือต่าง ๆ ที่แย้ง หรืออนุโลมกัน ทำเป็นเชิงอรรถไว้อีกตามสมควร

นอกจากพระราชพงศาวดาร ได้รวบรวมสำเนาท้องตรา พ.ศ. ๒๓๑๖ ถึง พ.ศ. ๒๓๑๗ และบัญชีช้างหลวง พ.ศ. ๒๓๑๙ ถึง พ.ศ. ๒๓๒๐ เท่าที่ยังมีฉบับเหลืออยู่มาเรียงไว้ด้วย เป็นหลักฐานประกอบพงศาวดารได้อีกหลายข้อ

อนึ่ง เพื่อสะดวกแก่การค้นหานามและเหตุการณ์สำคัญ เป็นต้น ได้ทำสารบาญค้นเรื่องไว้ท้ายเล่มนี้พร้อมเสร็จ

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลธรรมิกพลีที่เจ้าภาพสร้างสมบำเพ็ญเพื่ออุทิศมนุญญานิสงส์ อันพึงสำเร็จโดยฐานะสมควรแก่ นายพันเอก พระยาสิริจุลเสวก (พัว จุลเสวก) เพิ่มพูนความสุขความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นในสัมปรายภพเบื้องหน้าต่อไป

กรมศิลปากร

วันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๐

พระยาสิริจุลเสวก

(พวิ จุลเสวก)

พ.ศ. ๒๔๓๐ – พ.ศ. ๒๔๗๗

พระที่นั่งอุดร

วันที่ ๕ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๘๐

การ[illegible]ในครั้งนี้ ข้าพเจ้ามีความ[illegible] เท่าใด คงรู้ก็ย่อมทราบอยู่ดีแล้ว แต่ถึงกระนั้นก็มีความว้าเหว่ใจอย่างยิ่ง [illegible]อยู่ด้วย เพราะขาดคนที่ข้าพเจ้ารู้จักและนับถือเหมือนพี่มาตลอดชีวิต ผู้ที่มีคุณพระคุณ[illegible] ผู้ที่ได้ทั่วที่ว่างไว้ในหัวใจของข้าพเจ้า ซึ่งจะไม่มีผู้ใดแทนที่ได้อย่างเต็มที่

สังวาลย์

ประวัติสังเขป

พ.อ. พระยาสิริจุลเสวก

พ.ท. หลวงสารานุประพันธ์ บันทึก

นายร้อยโท ขุนพิสดารพิธยุทธ์ (พิสดาร จุลเสวก) ผู้แทนและจัดการ ผลประโยชน์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ และผู้เป็นศิษย์ที่รักของข้าพเจ้า พร้อมด้วยคุณหญิงเชื้อ สิริจุลเสวก ผู้มารดา ได้มาหาข้าพเจ้า และขอร้องให้ข้าพเจ้าช่วยเรียบเรียงประวัติสังเขปของนายพันเอก พระยาสิริจุลเสวก ลงพิมพ์ในหนังสือซึ่งจะแจกชำร่วยในงานพระราชทานเพลิงศพของท่านผู้นั้น ในฐานที่ข้าพเจ้าเคยชอบรักและนับถือ พ.อ. พระยาสิริจุลเสวก อย่างใกล้ชิดสนิทสนมกันมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่า ๓๕ ปีก่อนท่านจะถึงอนิจจกรรม ข้าพเจ้าจึงไม่มีเหตุผลอันใดจะปฏิเสธได้แม้ทั้งที่ในเวลาเรียบเรียงนี้จะกำลังมีราชการในหน้าที่ชุกมากอยู่ก็ตาม และข้าพเจ้าก็ได้ปฏิบัติสนองความประสงค์ของท่านผู้ขอร้องครบถ้วนแล้ว คือบทประพันธ์อันนี้ ซึ่งถ้าบังเอิญจะมีสิ่งใดบกพร่องก็จำต้องขอรับอภัยอย่างคุษณีจากบรรดาท่านผู้ได้รับแจกชำร่วยไป เพราะการร้อยกรองประวัติการณ์ของบุคคลผู้มีเกียรติเด่น

เป็นที่ชอบรักมักคุ้นแก่ชาวชนทั่วไปดังเช่น พ.อ. พระยาสีหราชเดโชชัย...

เป็นที่ชอบรักมักคุ้นแก่ชาวชนทั่วไปดั่งเช่น พ.อ. พระยาศิริจุลเสวก นั้น ย่อมไม่มีทางที่จะมิให้ขาดตกบกพร่องไม่กรณีใดก็กรณี ๑ อย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้าก็ยังเว้นเสียซึ่งความพูมใจมิได้ ในการได้ฝากบทประพันธ์น้อย ๆ นี้ไว้เป็นอนุสสรณีย์อัน ๑ แห่ง ปฏิการกิจ สนองท่าน ผู้วายชนม์ ผู้เคยมีอุปการะคุณแก่ข้าพเจ้ามาแต่หนหลัง

พระยาศิริจุลเสวก เป็นตัวอย่างของตัวอย่างทั้งหลายในเกียรติประวัติแห่งข้าราชการผู้มีวิริยะ พากเพียร เป็น เบื้องหน้า มีกตัญญูกตเวทีอย่างแรงกล้าเป็นนิสสัย ดุจพื้นประกิจรองรับวิเชียรมณี ส่งวิริยะภาพนั้นให้บรรลุผลจนเห็นเด่น เพราะเช่นนั้นข้าพเจ้าจึงได้กล่าวแต่ต้นว่าการเรียงประวัติของผู้กอบด้วยบุคคลิกลักษณะเช่นพระยาศิริจุลเสวกนี้ เป็นของยากนักยากหนาที่จะหาถ้อยคำใดมาสรรพรรณนาให้ผู้อ่านได้ตระหนักชัดกับพฤติการอันแท้จริงที่ได้แสดงตลอดกาล ๕๖ ปีกับ ๕ เดือนแห่งอายุสมัยของเจ้าคุณผู้นั้น

โดยนามเดิม คือนายพัว จุลเสวก โดยชาติกำเนิด คือนายพันธ์ จุลเสวก บิดา และนางคล้อย จุลเสวก มารดา โดยกาลปฏิสนธิ์ คือวันอังคาร แรม ๒ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุล นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ ตรงกับวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๐ พระยาศิริฯมิได้ มีสิ่งใดผิดแผกยิ่งล้นไปกว่าสามัญชนทั้งหลาย ซึ่ง ข้อ นี้ ย่อม เป็น ข้อ แรก แห่งความสนใจของท่านผู้อ่านทั้งหลาย พระยาศิริฯ แต่ครั้งเป็นเด็กชายพัว จุลเสวก นั้น ได้รับอุปการะเลี้ยงดูจากท่านบิดามารดาเยี่ยงนักกสิกรรมและนักอุตสาหกรรม ตามฐานะเท่าที่ท่านจะสามารถประสิทธิ์ประสาท

ได้ เพราะภูมิประเทศอันเป็นภูมิลำเนาที่เริ่มต้นชีวิตของพระยาศิริ ฯ นั้น คือบางระมาด อำเภอตลิ่งชัน จังหวัดธนบุรี ดังปรากฏในประวัติความทรงจำซึ่งพระยาศิริจุลเสวกบันทึกไว้เองตั้งแต่ยังทรงชีพอยู่ ว่าดังนี้

"ราว พ.ศ. ๒๔๓๖–๗ ได้รับความอบรมจากบิดามารดาให้รู้จักการทำสวนทำนา การค้าสินา เป็นต้นว่า เวลาไปทำสวนก็เอาไปด้วย ให้เห็นวิธีทำสวนตั้งแต่ขุดดิน พรวนดิน ดายหญ้า ลอกท้องร่อง ปลูกต้นไม้ รักษา และรดน้ำต้นไม้ ตลอดจนการเฝ้าเก็บผลไม้ขาย ครั้นถึงเวลาทำนาก็เอาไปด้วย เริ่มตั้งแต่ไล่นก เกี่ยวข้าว นวดข้าว จนขนข้าวขึ้นฉาง วันพระ ๘ ค่ำ ๑๕ ค่ำหยุดทำงาน ไปทำบุญและฟังธรรมที่วัดจำปา"

ครั้นรู้จักชีวิตธรรมชาติพอแล้ว ท่านบิดามารดาได้นำไปฝากเข้าโรงเรียนหนังสือไทยณโรงเรียนประถมศึกษาวัดมณฑป ในคลองบางระมาด เรียนอยู่ ๓ ปี จบหลักสูตรของสมัยนั้น ซึ่งเป็นยุคแรกแห่งการศึกษาแบบใหม่ที่เพิ่งเริ่มจัดขึ้นในกรุงสยาม ลำดับจากนั้นท่านบิดามารดาก็ให้บรรพชาเป็นสามเณร พอลาสิกขาบทก็ส่งเข้าเรียนหนังสือขอมต่อไปที่วัดจำปานั้นเองตามความนิยมของคนไทยในสมัยนั้น การเรียนหนังสือขอมของเด็กชายพัว จุลเสวก เป็นการเรียนแบบ "ศิษย์วัด" ฉะนั้นจึงเป็นการฝึกนิสัยให้เกิดความกล้าแข็ง ความอดทนต่อการตรากตรำทั้งหลายให้มั่นคงขึ้นไปในตัว

อย่างไร ก็ตาม หลัง จาก นั้น พระยาศิริ ฯ ก็ ได้ ที่ พึ่ง ใหม่ คือ หลวงสกลผดุงเขตต์ผู้เป็นอาว์ ซึ่งขณะนั้นเป็นนายอำเภอบางกอกใหญ่

ชวนไปอยู่ด้วยที่ตลาดขวัญ จังหวัดนนทบุรี หลวงสกลฯ ให้ความอบรมในชีวิตใหม่ เป็นชีวิตการสมาคมที่วิวรรธนาการขึ้นจากแหล่งเดิม โดยฝึกหัดให้ทำงานปนอยู่กับเสมียนอำเภอทั้งหลาย พระยาสิริฯ ค่อยรู้จักโลกมากขึ้น จึงปรากฏว่าวิชาเท่าที่ได้รับมาแล้วนั้นยังไม่พอแก่การจะทำงานได้ จึงต้องกลับไปเข้าโรงเรียนอีกวาระ ๑ ซึ่งระหว่างนั้นมีอายุได้ ๑๒ ปีแล้ว การเข้าโรงเรียนยุคหลังของพระยาสิริ ฯ นี้เป็นการเรียนเอาจริงจัง ณ โรงเรียนวัดจักรวรรดิราชาวาศ ผ่านชั้นประโยคประถม แล้วก็ย้ายไปเรียน ณ โรงเรียนมัธยมวัดราชบุรณะ (เป็นส่วนกุหลาบวิทยาลัยเดี๋ยวนี้) จนสอบไล่ได้ชั้นมัธยมตอนต้นเมื่ออายุ ๑๘ ปี แต่ยังมิทันสำเร็จชั้นสูงสุดของโรงเรียนนั้นก็ต้องเริ่มชีวิตแรกของการทำงานหาอาชีพโดยออกมาเป็นเสมียนกรมสรรพากรรับเงินเดือน ๆ ละ ๔๐ บาท และได้มีโอกาสทำการตรวจบัญชีโรงรับจำนำยี่ห้อฮั่วเส็ง ได้รับเงินบำเหน็จพิเศษอีกเดือนละ ๔๐ บาท รวมเดือนละ ๘๐ บาท ในปี พ.ศ. ๒๔๕๙ คือระหว่างทำงานณที่นั้น ก็ได้กระทำการสมรสกับนางสาวเชื่อ เริ่มตั้งครอบครัว ตั้งมูลนิธิ เป็นคหบดีผู้ครองเรือนอันมีหลักฐานตั้งแต่บัดนั้น

ดังได้กล่าวแล้วแต่ต้นว่า พระยาสิริ ฯ เป็นผู้กอบด้วยความขยันขันแข็ง ประกอบด้วยมานะอุตสาหะและวิริยะภาพอันแรงกล้า ฉะนั้นงานของพระยาสิริ ฯ ที่ทำ จึงเป็นผลเชิดชูความดีความชอบเด่นขึ้นโดยลำดับถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ กรมสรรพากรก็เลื่อนตำแหน่งให้เป็นเจ้าพนักงาน

ผลประโยชน์ประจำอำเภอเมืองมีนบุรี รับเงินเดือนเดือนละ ๖๐ บาท ประจวบกาลสมัยแห่งชนมายุบรรจบครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ ถึงกำหนดจำต้องเข้ารับราชการทหารตามหน้าที่พลเมืองดี พระพี่เลี้ยงสมบุญ ได้นำถวายตัวเป็นมหาดเล็กรับใช้อยู่ในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานารถ (ตามพระนามาภิไธยสมัยนั้น) ซึ่งตามพระนามสมญา มวลข้าราชการมักเรียกกันว่า "ทูลกระหม่อมเล็ก" พระยาสิริ ฯ รับสนองพระธุระไม่นานนัก ก็เป็นที่ต้องพระอัธยาศัย เหตุเพราะพระยาสิริ ฯ มีบุคคลิกลักษณะบางประการในทางปฏิบัติตนให้ผู้บังคับบัญชาส่งสารปราณีโดยคุณธรรมแห่งความสงบเสงี่ยม ความไม่ทะเยอทะยาน และความสุภาพในมรรยาทอันเต็มเปี่ยมด้วยวินัย กอปกับความจงรักภักดีและกตัญญูกตเวทีอย่างวิเศษ เมื่อเช่นนี้ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ "ทูลกระหม่อมเล็ก" จะต้องทรงโปรดปรานและทรงพระกรุณากราบบังคมทูลสมเด็จพระบรมราชินีพระพันปีหลวงขอพระราชทานยกเว้นค่าเช่าตึกพระคลังข้างที่ซึ่งพระยาสิริ ฯ พักอาศัยอยู่กับภรรยา ตำบลท่าโรงยาเก่า สมเด็จพระพันปีหลวงก็โปรดพระราชทานยกให้ตามพระประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ จึงเป็นอันว่าพระยาสิริ ฯ ได้อยู่ตึกโดยมิต้องเสียค่าเช่า เท่ากับได้รับพระราชทานที่พำนักอาศัยโดยตรง

โดยพระกระแสดำรัสแนะนำของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถที่ตรัสไว้ว่า "ลูกผู้ชายควรเป็นทหารทุกคน" พระยา

สิริ ฯ จึงขอสมัครเข้ารับราชการทหารในกองโรงเรียนนายร้อยชั้นประถม ได้รับการบรรจุเข้าตำแหน่งจ่านายสิบประจำกองบังคับการโรงเรียนนายร้อยชั้นประถมในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ นั่นเอง

พระยาสิริ ฯ บันทึกไว้ถึงกิจวัตรที่ท่านต้องปฏิบัติในระหว่างรับราชการทหาร เป็นการเปลี่ยนชีวิตอีกครั้ง ๑ ว่าดังนี้ :—

"ในระหว่างที่รับราชการในตำแหน่งจ่านายสิบกองบังคับการโรงเรียนประถมนี้ ผู้บังคับบัญชาได้กำหนดตารางงานให้ทำ คือตั้งแต่ย่ำรุ่งถึง ๘ นาฬิกาเช้า ฝึกหัดทหารตามแบบฝึกหัดทหารราบ ตั้งแต่ ๙ นาฬิกาถึง ๑๗ นาฬิกา ทำงานในกองบังคับการ มีการรับส่งหนังสือ พิมพ์หนังสือโต้ตอบ และเก็บหนังสือราชการ เป็นต้น"

ชีวิตที่เปลี่ยนจากพลเรือนมาเป็นทหารนั้น ใคร ๆ ย่อมรับรองร่วมกันว่าเป็นการเปลี่ยนอย่างใหญ่ เพราะต้องเปลี่ยนตั้งแต่ความเป็นอยู่อันทำตามชอบใจตนมาเป็นความเป็นอยู่อันอยู่ภายในกรอบแห่งวินัยภายใต้การนำของผู้บังคับบัญชา แต่พระยาสิริ ฯ มิได้ท้อถอย คงปฏิบัติการได้คล่องแคล่วตามกิจวัตรที่ท่านเองบันทึกไว้ จนสำเร็จผลเป็นความเรียบร้อยหาความผิดมิได้แม้สักน้อย

ล่วง พ.ศ. ๒๔๕๒ ดยุ๊ก โยฮัน อัลแบรฺต ผู้สำเร็จราชการแห่งนครบรันสวิค ประเทศเยอรมนี พร้อมด้วยพระชายา ทรงกำหนดการจะเสด็จมาเยี่ยมกรุงสยาม ซึ่งผู้บัญชาการโรงเรียนนายร้อยทหารบกมีหน้าที่จัดการรับเสด็จและมีการประลองยุทธใหญ่ที่ทุ่งพญาไท กับการตรวจพลณท้องสนามหลวง เหตุนั้นจึงมีการระดมพลทหารในกอง

พลทหารบกที่ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘ มารวมเป็นกองทัพพิเศษ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถเป็นแม่ทัพพิเศษ ทำการประลองยุทธครั้งนี้ เพราะฉะนั้นสมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นั้นจึงมีรับสั่งให้พระยาสิริ ฯ ลาออกจากตำแหน่งจ่านายสิบประจำกองบังคับการโรงเรียนนายร้อยชั้นประถม แต่วันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ ย้ายมารับราชการในกองบัญชาการโรงเรียนนายร้อยทหารบกในตำแหน่งเสมียนเอก ทั้งนี้ก็ด้วยพระประสงค์จะใช้พระยาสิริ ฯ ในการเขียนและพิมพ์กำหนดการรับรองและการระดมพลการประลองยุทธ การตรวจพลสวนสนาม ซึ่งจะต้องทำเป็นการใหญ่พิเศษเป็นครั้งแรกจำเดิมแต่ประเทศสยามได้เริ่มตั้งกองทหารสมัยใหม่ ฐานที่พระยาสิริ ฯ มีชื่อเสียงในความคล่องแคล่วทางพิมพ์ดีด และการหนังสืออย่างหาตัวจับยากสำหรับสมัยนั้น โอกาสนั้นเองอำนวยให้พระยาสิริ ฯ ได้รับสนองราชกิจใกล้ชิดพระองค์ทูลกระหม่อมเล็กตั้งแต่บัดนั้นมา

วันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถทรงรับดำรงผู้รั้งตำแหน่งเสนาธิการทหารบกอีกตำแหน่ง ๑ จึงมีรับสั่งให้พระยาสิริ ฯ ย้ายจากกรมบัญชาการโรงเรียนนายร้อยทหารบก มาเป็นเสมียนเอกประจำกรมบัญชาการกรมเสนาธิการทหารบก ซึ่งเป็นกรมใหญ่และกรมสำคัญที่สุดในราชการทหารบกของกระทรวงกลาโหม จำเดิมแต่พระยาสิริ ฯ ได้มารับราชการอยู่ ณ กรมนี้ ได้คิดวางระเบียบการหนังสือทุกชนิดขึ้นให้รัดกุม มีบัญชี

รับ ออก ส่งหนังสือ และบัญชีเก็บหนังสือราชการต่างๆ เพื่อสะดวกแก่เจ้าหน้าที่ผู้บังคับบัญชาจะตรวจค้นหาได้สะดวกขึ้น นับเป็นที่ต้องพระทัยและชอบด้วยราชการยิ่งนัก

อันคุณงามความดีของพระยาสิริ ฯ ในหน้าที่ราชการเกี่ยวแก่การหนังสือนั้น ได้ปรากฏอย่างเด่นเพียงไรจะเห็นได้จากองค์พะยานต่อไปนี้ เป็นข้อพิสูจน์คือ การเลื่อนวิริยะฐานะจากเสมียนเอกขึ้นว่าที่นายร้อยตรีตำแหน่งนายทหารสัญญาบัตรกองทัพบก อันเป็นอุทาหรณ์แรกแห่งการเลื่อนชะนิดนี้ นับว่าพระยาสิริจุลเสวกเป็นผู้ชะนะประวัติการณ์การเลื่อนยศทหารซึ่งไม่เคยมีมาแต่เก่าก่อน และต่อมาจนบัดนี้ก็ไม่ปรากฏอีก

สำเนาลายพระหัตถ์ ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชา-นารถ ต่อไปนี้ย่อมเป็นหลักฐานสำคัญในเกียรติประวัติอันสูงเด่นของพระยาสิริ ฯ

"กรมเสนาธิการทหารบก

"วันที่ ๒๕ มกราคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓)

"ทูล นายพลเอก พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ทรงทราบ

"หม่อมฉันอยากจะขอประทานให้เลื่อนเสมียนเอกขึ้นว่าที่นายร้อยตรี เป็นพิเศษตามเหตุผลที่จะทูลอธิบายต่อไปนี้

"นายพัว เสมียนเอก กรมเสนาธิการทหารบกได้เข้ารับราชการทหารแต่ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ในหน้าที่จ่านายสิบกองบังคับการโรงเรียนนายร้อยชั้นปถม ภายหลังได้ย้ายมาเป็นเสมียนเอกกรมบัญชาการโรงเรียนทหารบก ครั้นเลิกกรมบัญชาการนั้นแล้ว ก็ย้ายมาเป็นเสมียนเอกในกรมเสนาธิการทหารบก ทำการอยู่จนบัดนี้ เป็นผู้มีวิชาเสมียนเอกบริบูรณ์ดีเยี่ยมทุกอย่าง พิมพ์ไตป์ไรเตอร์ (สมิทพรีเมียร์) ได้ดีและเร็วหาตัวจับยาก เป็นผู้มีความสามารถและหม่อมฉันได้ใช้ใกล้ชิดตัวมา ๓ ปีเศษแล้ว ทำการในทางหนังสือต่าง ๆ ทุกอย่าง ทั้งทำการที่นับว่าลับอยู่เสมอ ไม่เคยปรากฏว่ามีสิ่งใดแพร่งพรายออกไปเลย นับว่าเป็นผู้ที่ไว้ใจได้เป็นพิเศษคนหนึ่ง

"นายพัวรับเงินเดือนอัตราเสมียนเอกชั้น ๑ (๗๕ บาท) มาแต่ต้น เพราะฉะนั้นจึงไม่ได้บำเหน็จรางวัลอย่างใดอีกเลย และไม่สามารถจะเลื่อนชั้นเงินเดือนต่อไปอีกด้วย จึงเห็นว่ามีอยู่ทางเดียวที่จะบำรุงน้ำใจได้ก็ในทางให้เป็นนายทหาร และเมื่อคำนึงดูการที่กระทรวงกลาโหมเคยรับบุคคลพลเรือนเข้าสำรองราชการแล้วภายหลังให้ว่าที่นายร้อยตรี และเป็นนายทหารสัญญาบัตรทั้งฝ่ายผู้ช่วยพลรบและพลรบตามลำดับชั้น ชั้นต้นก็สอบไล่วิชาตามหลักสูตรสำหรับเสมียนเอกนั้นเอง เมื่อสอบไล่ได้ดีก็รับเข้าสำรองราชการประมาณ ๑ ปี แล้วก็ได้ว่าที่นายร้อยตรี นายพัวนี้มีคุณวุฒิเป็นนายทหารสัญญาบัตรตามระเบียบนี้ได้ การสอบไล่นั้นก็สอบแล้ว และได้ทำราชการใน

กรมเสนาธิการทหารบกมาถึง ๓ ปีเศษแล้ว โดยไม่มีความเสียหายอย่างใดเลย จึงขอประทานให้เสมียนเอก นายพัว ว่าที่นายร้อยตรี รับเงินเดือนอัตรานายร้อยโทชั้น ๓ (๘๕ บาท) ตั้งแต่กุมภาพันธ์ ศกนี้เป็นต้นไป และขอประทานให้ประจำกองบัญชาการกรมเสนาธิการทหารบก เพราะในเวลานี้กรมเสนาธิการทหารบกมีการงานมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก มีปลัดกรมกับนายเวร ๒ นายเท่านั้น หาเป็นการเพียงพอไม่

การจะควรประการใดแล้วแต่จะโปรด

(ลงพระนาม) จักรพงษ์

เสนาธิการทหารบก"

และเสนาบดีกระทรวงกลาโหมทรงพระอนุญาตเป็นพิเศษ แต่วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นต้นมา พระยาสีหราชฤทธิไกรได้เลื่อนขึ้นเป็นทหารสัญญาบัตรจำเดิมแต่วาระนั้น

การเลื่อนฐานะจากเสมียนเอกขึ้นว่าที่นายร้อยตรี เป็นนายทหารสัญญาบัตรครั้งนี้ ทำให้พระยาสีหราชฤทธิไกร เปลี่ยนชีวิตใหม่อีกหน ๑ เป็นการเปลี่ยนอย่างใหญ่ เปลี่ยนไปในทางส่งเสริมรัศมีให้สุกใสไพโรจน์ ปรากฏเกียรติเด่นขึ้นในสายตาของมหาชน เมื่อเช่นนี้จึงเป็นของธรรมดาที่ต้องเกิดผู้อิจฉาริษยาพระยาสีหฯ ซึ่งจะหลีกพ้นมิได้ แต่พระยาสีหฯ มิได้ตอบแทน "ปรปักษ์" ของท่านด้วยเวร ตรงข้าม

ท่านได้พยายามบำเพ็ญตนของตนให้สมกับเกียรติยศเกียรติศักดิ์ จนเป็นที่รับรองกันในหมู่ผู้รู้การณ์ว่า เท่าที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ ทรงโปรดปรานแล้ว แต่งตั้งให้นั้นไม่เป็นของผิด และไม่ยิ่งหรือหย่อนไปกว่าคุณงามความดี ซึ่งพระยาสีริ ฯ ได้ทำไว้เลย

มีข้อพิสูจน์ความจริงในโสวจัสตา ของพระยาสีริจุลเสวก จากสมุดบันทึกความทรงจำอีกเล่ม ๑ ซึ่งพระยาสีริ ฯ เขียนไว้ด้วยมือของท่านเอง เป็นข้อเตือนใจตนเอง มีความตอน ๑ ว่าดังนี้

" เมื่อผู้บังคับบัญชายกย่อง และ เลื่อนฐานะขึ้นเป็นนายทหารสัญญาบัตรเช่นนี้ ก็เป็นการจำเป็นที่เราจักต้องขวนขวาย และฝึกฝนตนเอง ให้มีความรู้และความสามารถให้สมกับตำแหน่งหน้าที่ โดยเต็มสติกำลัง และความสามารถ เมื่อแรกเป็นนายทหารยังขี่ม้าไม่เป็น ก็ต้องฝึกหัดขี่ม้าทั้งม้าเทศและม้าไทย ระเบียบแบบแผน ข้อบังคับแบบฝึกหัดสำหรับนายทหารจักต้องรู้และปฏิบัติที่เรายังไม่เคยเรียน หรือเคยทำ ก็ต้องเรียนต้องทำต้องรู้ แต่ความรู้เหล่านี้เราจะเรียนโดยหาครูมาสอน หรือจะเป็นนักเรียนอย่างนายทหารที่ออกจากโรงเรียนนายร้อยนั้นหาได้ไม่ แต่นายทหารที่ออกรับราชการตามกรมกอง ก็ออกไปจากโรงเรียนนายร้อย เราก็เคยอยู่ในโรงเรียนนายร้อยมาแล้ว ย่อมได้ยินได้ฟังมากมาย เห็นการฝึกหัดสั่งสอนทหารมาทุกสิ่งทุกอย่าง เมื่อผู้บังคับบัญชาหลงลืมหรือใช้สอยก็ทำได้และรู้จักผิด

และชอบ ช่วยเหลือผู้บังคับบัญชาดำเนินกิจการไปได้โดยไม่มีเสียหายอย่างใด"

อย่างไรก็ตาม พระยาสีหราชฯ เป็นคนฉลาดกอปด้วยไหวพริบ และปฏิภาณอย่างยอดเยี่ยมเป็นอัจฉริยนิสัย ซึ่งจะหาตัวจับได้ยาก การปฏิบัติหน้าที่ของพระยาสีหราชฯ โดยตรงแต่ "ทูลกระหม่อมเล็ก" จึงเป็นมาด้วยดีปราศจากการบกพร่อง พระยาสีหราชฯ ได้กระทำสำเร็จต้องด้วยพระประสงค์เกือบทุกประการ รายการสังเขปแห่งประวัติการณ์ต่อไปนี้ย่อมเป็นองค์พยานสนับสนุนกรณีให้เห็นเด่นว่า พระยาสีหราชฯ ได้รับผลจากความสวามิภักดิ์จงรักภักดีทั้งในราชการแผ่นดินและส่วนพระองค์สมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นั้นเป็นอย่างน่าปีติเพียงใด

วันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ รับพระราชทานสัญญาบัตรนายร้อยตรี วันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕ รับพระราชทานสัญญาบัตร นายร้อยโท และรับเงินเดือนอัตรานายร้อยโทชั้น ๒ วันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ เลื่อนตำแหน่งเป็นนายทหารคนสนิทของเสนาธิการทหารบก และนายทหารคนสนิทของจเรสัตว์พาหนะทหารบกและการทหารม้า วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๗ รับพระราชทานเลื่อนยศเป็นนายร้อยเอก และรับเงินเดือนอัตรานายร้อยเอกชั้น ๓ มีนาคม เป็นนายทหารรับใช้ของเสนาธิการทหารบก ไปในการประลองยุทธภายในกองทัพน้อยทหารบกที่ ๑ วันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นหลวงรามภักดี วันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘

มีตำแหน่งเป็นกรรมการสภากาชาดสยาม และมีตำแหน่งเป็นผู้ช่วยเลขาธิการสภากาชาดสยามอีกตำแหน่งหนึ่งเป็นพิเศษ และเป็นผู้ช่วยเลขาธิการคนแรก ระหว่างเดือนพฤศจิกายน ถึง ธันวาคม ตามเสด็จสมเด็จ พระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ ไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุบล และมณฑลภาคพายัพ คือ มณฑลนครสวรรค์ มณฑลมหาราษฎร์ มณฑลพายัพ เดือนมีนาคม เป็นนายทหารคนสนิทของผู้อำนวยการประลองยุทธใหญ่ในเขตต์มณฑลกรุงเก่า และได้รับความชมเชยจากผู้อำนวยการประ-ลองยุทธใหญ่ และเสนาบดีกระทรวงกลาโหมว่า เป็นผู้ที่มีความชอบพิเศษทำการดีเยี่ยมกว่าผู้อื่น (ฉะเพาะในตำแหน่งหน้าที่) ในเวลาประลองยุทธซึ่งควรประกาศนามให้ปรากฏตามแจ้งความสำหรับทหารบกที่ $\frac{๑๐๒/๒๗๑๓๗}{๒๔๕๘}$ วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๙ เลื่อนขั้นรับเงินเดือนอัตรา นายร้อยเอก ชั้น ๑ วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙ รับพระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์มงกุฎชั้น ๕ เดือนมีนาคม เป็นนายทหารคนสนิทของผู้อำนวยการประลองยุทธใหญ่ ในเขตต์มณฑลนคร-ไชยศรี และ ราชบุรี ได้รับความชมเชยจากผู้อำนวยการประลองยุทธใหญ่ และเสนาบดีกระทรวงกลาโหมว่า เป็นผู้ที่ได้กระทำการเป็นผลดี มีคุณควรได้รับความยกย่องเป็นพิเศษตามแจ้งความสำหรับทหารบกที่ $\frac{๙๙/๒๖๖๕๘}{๒๔๕๙}$ วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๐ เลื่อนขั้นรับเงินเดือนอัตรานายพันตรีชั้น ๓ รับพระราชทานสัญญาบัตรยศนายพันตรี แต่วัน

ที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ วันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ กระทรวงกลาโหมสั่งให้ แต่งตั้ว สังกัดกรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็ก รักษาพระองค์ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในศกนี้เสนาธิการทหารบกเตรียมการประกาศสงครามกับประเทศเยอรมนี และได้เป็นกรรมการคัดเลือกผู้อาสาไปในงานพระราชสงครามณทวีปยุโรป ได้รับความชมเชยจากเสนาบดีกระทรวงกลาโหมตามแจ้งความสำหรับทหารบกที่ ๙/๑๗๒๐๐/๒๔๖๐ และได้รับพระราชทานเหรียญที่ระลึกในราชสงคราม วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ได้รับเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ช้างเผือก ชั้น ๕ วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้เลื่อนยศเป็นนายพันโท วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์มงกุฎชั้น ๔ และเหรียญรัตนาภรณ์ชั้น ๔ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นราชองครักษ์เวร และเป็นกรรมการผู้ริเริ่มและเป็นเลขานุการสโมสรกลาโหมในพระบรมราชูปถัมภ์คนแรก วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๓ เลื่อนขั้นรับเงินเดือนอัตรานายพันโทชั้น ๒ และเป็นเลขาธิการสภาบำรุงวิทยาศาสตร์ของทหารบก วันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์เป็นพระศรีณรงค์วิชัย

ความอดทน และ ความพากเพียร มานะอย่างแรงกล้า ประกอบกับความกตัญญูกตเวทีของพระยาสิริฯ ส่งผลให้ปรากฏเด่นเป็นเกียรติ

ประวัติอันงาม ซึ่งน้อยคนนักจะทำได้เสมอเหมือน เราท่านย่อมทราบกันอยู่ดีว่า ในสมัยราชาธิปไตยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น การทำตนให้เจ้านายโปรดปรานทนทาน เพราะทรงเห็นความสามารถอย่างมั่นคงยั่งยืนนั้น ไม่ใช่เป็นของปฏิบัติได้ง่าย และฉะเพาะอย่างยิ่งสำหรับทูลกระหม่อมเล็กพระองค์นี้แล้วยิ่งยากนัก

ข้าพเจ้ายังไม่ลืมภาพ ๑ ที่ได้ประสพกับตาเองขณะเล่นเตนนิสอยู่กับพระยาสีริ ฯ ที่สโมสรกลาโหมวัน ๑ ในปี พ.ศ. ๒๔๖๓ ซึ่งวันนั้นเป็นวันที่ข่าวร้ายที่สุดในชีวิตของท่านได้มาปรากฏขึ้น กล่าวคือโทรเลขด่วนส่งจากสิงค์โปร์แจ้งมาว่า สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ ซึ่งประชวรด้วยโรคพระปับผาสะนั้น เสด็จทิวงคตเสียแล้ว พระยาสีริ ฯผงะทิ้งแร็กเก็ท เดินเซออกนอกสนามไปซุดกายลงบนเก้าอี้พัก ร้องไห้ร่ำไรคร่ำครวญด้วยเสียงดังก้อง จนสมาชิกที่เล่นด้วยกันทุกคนพากันทราบเรื่องทิวงคตเพราะอาการวิปโยคทุกข์ของพระยาสีริ ฯ นั้นเอง

ชีวิตแห่งวาสนาของ พระยาสีริจุลเสวก ได้ถึงบริเฉทลง เป็นขั้นแรกแต่วาระนั้น

แต่ยัง.... สำหรับผู้มีความกตัญญูกตเวทีอย่างแรงกล้า กอปกับสมรรถภาพอันบริบูรณ์ในตนเองอย่างพระยาสีริ ฯ นั้น ความสดชื่นแห่งวาสนายังจะยุติลงเสียเพียงนั้นหาได้ไม่ และข้อนี้เอง เป็นเครื่องพิสูจน์สำคัญอีกส่วน ๑ ที่ว่า พระยาสีริ ฯ มีความสามารถในตนจริงหรือไม่ นั่นคือ หลังจากการทิวงคตของพระจอมบุรพการีแห่งพระยา

สิริจุลเสวก แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จอมพลสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต มาทรงดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบกสืบต่อไป และพระยาสิริจุลเสวกก็ได้ตำแหน่งนายทหารคนสนิทของเจ้านายพระองค์นี้เช่นพระองค์ก่อน และปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นที่เรียบร้อย เช่นเดียวกับสมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์ที่เสด็จทิวงคตไปนั้นทุกประการ ระหว่างเดือนพฤศจิกายนกับธันวาคมปี พ.ศ. ๒๔๖๔ พระยาสิริ ฯ ได้ตามเสด็จจอมพล สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ในคราวเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลปราจีน และประเทศกำภูชา คือ เมืองพะตะบอง เสียมราษฎร์ พนมเปิญ ตามหน้าที่เป็นที่ต้องพระอัธยาศัย และทรงไว้วางพระหฤทัยเป็นอันมาก ในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕ ก็เลื่อนขึ้นรับเงินเดือนอัตรานายพันโทชั้น ๑ ครั้นต่อมาในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๘ ก็เลื่อนขึ้นรับเงินเดือนอัตรานายพันเอกชั้น ๓ และรับสัญญาบัตรเลื่อนยศเป็นนายพันเอกเมื่อวันที่ ๘ พฤษภาคม ปีเดียวกันนั้น

เส้นวาสนา ของพระยาสิริจุลเสวก เปล่งปลั่งแจ่มใสตลอดมาโดยลำดับกาล ในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ นั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นราชองครักษ์ และรุ่งขึ้นปี ๒๔๖๙ ก็ย้ายตำแหน่งมาเป็นหัวหน้านายทหารคนสนิทของเสนาบดีกระทรวงกลาโหม พ.ศ. ๒๔๗๐ เลื่อนเงินเดือนชั้น ๒ และต่อมาเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๒ ก็ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระยาสิริจุลเสวก ถึงยุคนั้น สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระ

นครสวรรค์วรพินิต ทรงย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และนายพลเอก พระองค์เจ้าบวรเดช มาเป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม การทำงานของพระยาสีหราชฯ ก็คงดำเนินมาเป็นปกติ และ พ.ศ. ๒๔๗๓ ก็ได้เลื่อนชั้นเงินเดือนขึ้นอัตรานายพันเอกชั้น ๑ เต็มขั้นบริบูรณ์ของนายทหารผู้ใหญ่รองจากชั้นนายพล ตราบจนถึงวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ นั้น ได้มีการเปลี่ยนแปลงจัดรูปกองทัพบกใหม่ เป็นไปในทางประหยัด เพราะปีนั้นการเศรษฐกิจของประเทศซุดโซมลง พระยาสีหราชฯ ก็ออกจากประจำการเป็นนายทหารนอกราชการ รับบำนาญตลอดมาจนถึงวันสิ้นชีพ

พระยาสีหราชฯ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์จตุรถาภรณ์ช้างเผือก กับ ตริตาภรณ์มงกุฎสยามเป็นสูงสุด

แต่ในระหว่างที่พ้นจากประจำการแล้ว พระยาสีหราชฯ ก็ยังมาทำหน้าที่ผู้ช่วยเลขาธิการสภากาชาดสยาม จัดการปรับปรุงสภากาชาดให้บรรลุความเจริญยิ่งขึ้น จนได้รับเหรียญสมนาคุณทองลงยาอันเป็นชั้นเยี่ยมของสภาที่กล่าวนามนั้น ตราบถึงวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ พระยาสีหราชฯ ได้ขอเวนคืนตำแหน่งผู้ช่วยเลขาธิการสภากาชาด เพื่อประหยัดรายจ่ายของสภา ซึ่งเป็นของน่าเห็นน้ำใจอันดีงามที่พระยาสีหราชฯ แสดงเป็นตัวอย่างไว้

ควรเป็นที่ทราบในที่นี้ด้วยว่า จำเดิมแต่พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เสด็จไปทรงศึกษาวิชาการณต่างประเทศ เมื่อ

พ.ศ. ๒๔๖๔ แล้ว พระยาสิริฯก็ได้ทำการติดต่อ รับสนองพระกรณียกิจตามพระประสงค์อยู่เสมอตลอดมา ความสามารถในหน้าที่ตลอดจนนิสัยซื่อถือสัตย์มั่นกตัญญูของพระยาสิริฯ รวมทั้งอัธยาศัยเยือกเย็นสุขุมบริบูรณ์ด้วยความเป็นผู้ใหญ่ ได้ทำให้พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ทรงโปรดปรานไว้วางพระทัยอย่างสนิท เมื่อพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์เสด็จเยี่ยมพระนครครั้งแรก พระยาสิริฯก็ได้ไปรับเสด็จถึงสิงคโปร์ แล้วไปส่งเสด็จที่ชะวา ครั้นเมื่อพระยาสิริฯได้เวนคืนตำแหน่งผู้ช่วยเลขาธิการสภากาชาดสยาม ความก็ทราบถึงพระกรรณพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ จึงโปรดประทานพระอนุเคราะห์อย่างใหญ่ คือ เงินเบี้ยเลี้ยงชีพให้พระยาสิริฯตั้งแต่นั้นมา

พะยานแห่งความไว้วางพระทัยของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ในตัวพระยาสิริจุลเสวกนั้น จะได้เห็นจากข้อความในพระหัตถ์เลขาที่ทรงลิขิตไว้ใต้พระฉายาลักษณ์ ซึ่งทรงประทานไว้ ว่าดังนี้

"ให้พระยาสิริจุลเสวก จากผู้ที่มีความไว้ใจอย่างที่สุด

จุลจักรพงษ์

วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๔"

ชีวิตบั้นปลายของพระยาสิริจุลเสวก หลังจากพ้นหน้าที่ราชการทุก

อย่างมาแล้วนี้ เป็นชีวิตที่เป็นมาด้วยความสุขความสมบูรณ์เยี่ยงปกติชน แต่เนื่องจากความซื่อสัตย์สุจริต อันเป็นคุณธรรมสำคัญประจำตัวพระยาสิริฯ มาแต่ไหนแต่ไร พระยาสิริฯ จึงมิได้มีโอกาสว่างพักเต็มที่ กล่าวคือ เมื่อพ้นหน้าที่ราชการ ก็มีกระแสรับสั่งจากพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ซึ่งประทับอยู่ในต่างประเทศ โปรดให้พระยาสิริจุลเสวกเป็นผู้แทนพระองค์ท่านดูแลจัดการผลประโยชน์ ณ สำนักงานจัดการผลประโยชน์ฯ สืบต่อมาจนถึงบั้นปลายวารของพระยาสิริฯ อนึ่งเล่าระหว่างที่พระยาสิริฯ ปฏิบัติการงานถวายนั้น ก็เป็นที่ชอบพระอัธยาศัยและไว้วางพระทัย ได้ประทานที่ดินและตึกให้อีก

วันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๗ ซึ่งเป็นวาระที่โรคมาเลเรีย อันได้เบียดเบียนพระยาสิริฯ มาช้านาน เนื่องจากความตรากตรำในหน้าที่ แต่ตัวท่านเองมิทราบชัดนั้นได้กำเริบร้ายแรงขึ้น แพทย์รักษามิแต่ทรงกับทรุด ในที่สุดก็ถึงแก่กรรม ณ บ้านถนนสีลม จังหวัดพระนคร ท่ามกลางบุตร ภรรยา และประยูรญาติทั้งมวล เป็นอันปิดฉากชีวิตอันรุ่งโรจน์วาสนาของ นายพันเอก พระยาสิริจุลเสวก ลงเป็นอวสาน ในชนมายุกาล ๕๒ ปี ๓ เดือน กับ ๑๕ วัน

นายร้อยโท ขุนพิสดารพิชยุทธ์ (พิสดาร จุลเสวก) เป็นบุตรชายคนเดียวของพระยาสิริจุลเสวก กับคุณหญิงเชื้อ ซึ่งรับสืบทายาทสกุลจุลเสวกต่อไป โดยพระบารมีแห่งพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงตลอดทั้งบุตรภรรยาของพระยาสิริฯ สืบมาจนกระทั่งทุกวันนี้

มรณกรรมของพระยาสิริฯ ย่อมยังความเศร้าสลดอันมีขอบเขตต์ไพศาลมาสู่วงศ์คณาญาติ ตลอดจนมิตรสหาย และผู้รู้จักคุ้นเคย เพราะโดยนิสสัย อัธยาศัย พระยาสิริฯ เป็นบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งใจเย็นใจอ่อน พร้อมที่จะช่วยทุกข์แก่คนทุกชั้นที่บากหน้าเข้ามาขอความอุปการะทุกเมื่อ โดยกิริยามรรยาท พระยาสิริฯ เป็นคนสุภาพอ่อนโยนและละมุนละไมเป็นที่น่ารักน่าเคารพแก่คนที่ได้ผ่านเข้ามาติดต่อ โดยลักษณะเพื่อน พระยาสิริฯ เป็นเพื่อนดีของคนทุกคน และเป็นเพื่อนที่อารีอารอบและใจกว้างขวาง โดยลักษณะผู้ใต้บังคับบัญชา พระยาสิริฯ เป็นผู้ใต้บังคับบัญชาที่ดี ไม่ทำให้ผู้บังคับบัญชาเดือดร้อน และไม่นำความเสื่อมเสียมาสู่ เป็นที่ไว้วางใจได้อย่างมั่นคง โดยลักษณะผู้บังคับบัญชา พระยาสิริฯ ก็เป็นผู้บังคับบัญชาที่ดี รู้จักปกครองผู้น้อยที่อยู่ใต้บังคับบัญชาให้ทั้งรักและกลัวเป็นนิสสัย ฯลฯ

พระพุทธภาษิตบท ๑ กล่าวว่า "กลฺยาณํ ยทิวาปาปํ น หิ กมฺมํ วินสฺสติ" แปลว่า กรรมดีหรือชั่วก็ตาม ย่อมไม่ศูนย์หายไปเลย

วิญญาณพระยาสิริจุลเสวก ได้สละร่างไปแล้ว.........สละไปด้วยความสุกใสไพโรจน์ในปรภพ แต่คุณงามความดีของพระยาสิริฯ เท่าที่ได้สร้างสมไว้แต่ปางหลังยังคงสถิตเสถียรสถาวรอยู่ในโลกนี้โดยมิสิ้นศูนย์

ท่าน รัสกิน กล่าวภาษิตไว้ในเรื่อง อันทูฮิสลาสต์ (Unto his last) ว่า "The Maximum of life can only be reached by the Maximum of

virtue" ความว่า "ระดับสูงสุดแห่งชีวิตอาจบรรลุถึงได้ด้วยระดับสูงสุดแห่งเกียรติคุณ"

ท่าน เช็กสเปียร์ กล่าวภาษิตไว้ ในเรื่อง แฮมเลท ว่า "He's truly valiant that can wisely suffer the worst that man can breathe" ความว่า "เขาผู้ซึ่งสามารถทนทรมานอย่างฉลาดได้ต่อ สิ่งร้ายที่สุดซึ่งมนุษย์จะสามารถทนได้นั้น นับเป็นคนกล้าหาญอย่างแท้จริง"

พระยาสิริจุลเสวกได้ บรรลุถึงระดับสูงสุดแห่งชีวิตแล้ว ด้วยเกียรติคุณอันสูงสุดซึ่งท่านได้สร้างสมไว้เอง พระยาสิริจุลเสวกได้เคยทนทรมานต่อสิ่งร้ายที่สุดเท่าที่มนุษย์จะทนได้แล้วในชีวิตของท่านตลอดมา จึงจัดว่าท่านเป็น ผู้กล้าหาญยิ่งด้วย ความ มานะ บากบั่น............สิ่ง เหล่า นี้ คือคุณงามความดีของพระยาสิริจุลเสวก อันจะ ตกทอดเป็น มฤดกของโลกนี้สืบไป

ข้าพเจ้าขอตั้งสมาธิ น้อมใจด้วยคารวะแด่ ท่านผู้มี เกียรติประวัติ คือพระยาสิริจุลเสวก ผู้ซึ่งร่างของท่านกำลังจะได้รับการพระราชทานเพลิงเป็นเกียรติยศในท่ามกลางญาติมิตรและบริวารทั้งหลาย และหวังว่าบรรดาท่านผู้มาให้เกียรติยศประชุมเพลิงในโอกาสนี้ คงจะรำลึกนึกถึงเกียรติคุณของท่านผู้ล่วงลับไปสู่สุคติแล้ว และอนุโมทนากุศลบุญยราศีซึ่งบุตรภรรยาของท่านกำลังบำเพ็ญอยู่ในวาระนี้ โดยถ้วนทั่วกัน

บ้าน "ปาจิณพยัคฆ์"

ถนนนามบัญญัติ พระนคร

วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๐

สารบาญ

ตอนกู้ชาติ

ตั้งต้นรวมอาณาจักรไทย

ตัวอย่างลายมือในต้นฉะบับสมุดไทย ดูหน้า ๔๕

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี

ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

บานพะแนก

ศุภมัสดุ ศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะสัปตศก[๑] (พ.ศ. ๒๓๓๘) สมเด็จพระบรมธรรมิกมหาราชาธิราชพระเจ้าอยู่หัว ผ่านถวัลราชย์ณกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา เถลิงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงชำระพระราชพงศาวดาร

พระราชพงศาวดาร

อนึ่งณวัน ๗ ๕ฯ ๒ ค่ำ ปีจออัฐศก (จ.ศ. ๑๑๒๘ พ.ศ. ๒๓๐๙) ขณะเมื่อกรุงเทพมหานครยังมิได้เสียนั้น พระเจ้าอยู่หัวอันมีภินิหารนับในเนื้อหน่อพุทธางกูรเจ้า ตรัสทราบพระญาณว่ากรุงศรีอยุธยาจะเป็น

---

(๑) พ. ศ. ๒๓๓๘ เป็นปีที่ ๑๔ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์

อันตราย แต่เหตุอธิบดีเมืองแลราษฎรมิเป็นธรรม จึงอุตส่าหะด้วย[๑] กำลังกรุณาแก่สมณพราหมณาจารย์ แลพระบวรพุทธศาสนาจะเสื่อมสูญเสีย จึงชุมนุมพักพวกพลทหารไทยจีนประมาณ ๑๐๐๐ เศษ สรรพด้วยเครื่องศาตราอาวุธต่าง ๆ แลประกอบด้วยทหารผู้ใหญ่นั้น พระเชียงเงิน หลวงพรหมเสนา หลวงพิชัยราชา หลวงราชเสนา ขุนอภัยภักดี หมื่นราชเสน่หา แล้วยกออกไปตั้งณวัดพิชัยอันเป็นที่มงคลมหาสถาน ด้วยเดชพระบรมโพธิสมภาร เทพดาเจ้าอภิบาลรักษาพระพุทธศาสนาส้องสาธุการ บันดาลให้วรรษาการห่าฝนตกลงมาเป็นมหาพิชัยฤกษ์ จำเดิมแต่นั้นมาจึงให้ยกพลพยุหกองทัพออกจากวัดพิชัย ฝ่ากองทัพพะม่าออกมาเป็นเพลาย่ำฆ้องยามเสาร์ ได้รบกันกับพะม่าเป็นสามารถ พะม่ามิอาจจะต่อต้านทานพระบารมีได้ก็ถอยไป จึงดำเนินด้วยพลทหารมาโดยสวัสดิภาพ ไปตามทางบ้านข้าวเม่า พอบรรลุถึงสำบัณฑิตเพลาเที่ยงคืน ๒ ยามเศษ เพลิงเกิดในกรุงเทพ ฯ

---

(๑) ฉบับหมายเลข ๒/ไม ว่า "จึงอุตสาหะด้วยกำลังกรุณาแก่สมณพราหมณาจารย์ แลพุทธสาสนาจะเสื่อมสูญ เดิมชื่อจีนเจ้ง ซึ่งเป็นพ่อค้าเกวียน มีความชอบในแผ่นดิน ได้ไปเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอยู่ณเมืองตาก" (ความที่แซกลงนี้ กระแสเรื่องรับกับพระราชพงศาวดารตอนจวนเสียกรุงเก่า ฉบับหมายเลข ๒/แม สมุดไทยดำเส้นดินสอขาว มีพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเจือปนอยู่ด้วย ซึ่งยังไม่ได้พิมพ์ และอีกแห่งหนึ่งคือพุทธทำนายของพระมหาโสภิต เจ้าอธิการวัดใหม่ ในตอนท้ายเล่มนี้)

ไหม้แต่ท่าทรายตลอดถนนหลวงไปจนวัดฉัททันต์ แสงเพลิงรุ่งโรจโชตนาการ

ครั้นพระองค์ได้ทอดทัศนาเห็นก็สังเวชสลดพระทัย ด้วยอาลัยถึงสมณพราหมณาจารย์ขัติยวงศานุวงศ์ แลเสนาพฤฒามาตย์ราษฎรแลพระบวรพุทธศาสนา มิใคร่จะไปได้ ดุจมิใจย่อหย่อนจากอุตสาหะ ซึ่งตั้งปณิธานปรารถนาว่าจะแก้กรุงเทพมหานคร ทั้งพระบวรพุทธศาสนา เทพดาเจ้าจึงบันดาลให้สมฤดีมีกำลังกรุณาอุตสาหะ

ครั้นรุ่งขึ้นวัน ๑ ๆ ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๒๘ ปีจออัฐศก ให้ยกกองทัพไปถึงบ้านโพสามหาว (๑) พะม่ายกทัพติดตามไป จึงให้ตระเตรียมพลทหารไทยจีนไว้ ครั้นกองทัพพะม่ายกมาถึง จึงดำเนินพลทหารออกรบเป็นสามารถ พะม่าแตกกระจัดกระจายพ่ายแพ้ไป เก็บได้เครื่องสาตราวุธเป็นอันมาก จึงหยุดประทับแรมอยู่บ้านพรานนก ฝ่ายทแกล้วทหารออกไปลาดเลี้ยวเที่ยวหาอาหาร จึงพบกองทัพพะม่ายกมาแต่บางคาง พะม่าไล่ติดตามมาถึงที่ประทับ จึงเสด็จขึ้นมากับม้าทหาร ๔ ม้าออกมารบกับพะม่าก่อน กองทัพทั้งปวงจึงตั้งปีนปีกกาออกรบแซงสอข้าง กองทัพพะม่า ๓๐ ม้าแตกย่นไปถึงพลเดินเท้า ๒๐๐๐ ก็กระจายไป ฝ่ายทแกล้วทหารเห็นกำลังบุญฤทธิ์เป็นอัศจรรย์ดังนี้ ก็ยกย่องว่าเป็นจอมกษัตริย์สมมุติวงศ์

---

(๑) ฉบับหนึ่งว่า บ้านโพสาวหาร อีกฉบับหนึ่งว่า บ้านโพสังหาร

ครั้นรุ่งขึ้นณวัน ๒ ๆ ๒ ค่ำ ขุนชำนาญไพรสณฑ์ แลนายกอง ช้างสามิภักดิ์เอาช้างมาถวาย พลาย ๕ พัง ๑ เข้ากันเป็น ๖ ช้าง จึงนำเสด็จไปถึงบ้านบางคาง เข้าหยุดประทับในที่นั้น แล้วสั่งให้หาขุนหมื่นพันทนายบ้านออกมา จะประศาสน์ราโชวาทโดยดี แลขุนหมื่นพันทนายบ้านมิได้เชื่อพระบารมี ขัดแข็งคิดประทุษร้าย ซ่องสุมโยธาทหารไว้คอยป้องทำร้าย ครั้นตรัสทราบเหตุนั้นแล้วมิได้จองเวร คิดว่าเป็นข้าขอบขันธเสมา มีอิจฉาการแต่จะให้เป็นสุขพร้อมกัน จึงให้ทหารไปว่ากล่าวเกลี้ยกล่อมโดยธรรมราชประเพณีถึง ๓ ครั้ง ก็มิได้อ่อนน้อม กลับท้าทายอีก จึงตรัสว่าเป็นผลกรรมแห่งสัตว์ทั้งปวงแล้ว

ครั้นณวัน ๓ ๆ ๒ ค่ำ ปีจออัฐศก จึงเสด็จทรงม้านำพลทหาร ๒๐ ฝ่าเข้าไป ขุนหมื่นพันทนายชาวบ้านบางคางมากกว่า ๑๐๐๐ ออกต่อสู้ยิงปืนสะกัดหน้าหลังหวังจะทำอันตราย ด้วยเดชะพระบารมี จะได้ถูกต้องผู้ใดหามิได้ ก็ขับม้านำทหารบุกรุกเข้าไป ให้ทหารปีนขึ้นหักเอาค่ายได้ ไล่ตะลุมบอนฟันแทงทหารชาวบ้านบางคางแตกกระจัดกระจายแหกค่ายหนีไป ได้ช้างพลายช้างพัง ๗ ช้าง และได้หิรัญสุวรรณธัญญาหารเป็นอันมาก

ครั้นณวัน ๔ ๆ ๒ ค่ำ จึงยกพลทหารมาประทับตำบลหนองไม้ทรุง ตามทางเมืองนครนายก ประทับรอนแรมไป ๒ วันถึงบ้านนาเริ่ง ออกจากบ้านนาเริ่งวันหนึ่งจึงถึงเมืองปราจีนบุรี ข้ามด่านกบแจะหยุดพักพลหุงอาหารณฟากตะวันออก แล้วให้ยกพลนิกายข้ามทุ่งไปจนเวลา

บ่าย ๕ โมง ตรัสทราบว่า พระเชียงเงิน ขุนพิพิธวาที นักองค์ราม เจ้ากรุงกัมพูชา ๓ คนนี้มามิทัน จึงทรงม้าเสด็จมากับหลวงพรหมเสนา จะเร่งพวกพระเชียงเงินก็มิได้พบ

ครั้นณวัน ๒ ๆ ๑๓ ๒ ค่ำ ให้ยกพลทหารเข้าไปในป่า หยุดประทับที่สำนักหนองน้ำ หุงอาหารสำเร็จแล้ว พอเพลาบ่ายประมาณ ๒ โมง พระเชียงเงินมาถึง ทรงพระพิโรธตรัสให้โบย ๓๐ ที แล้วตรัสเห็นกิริยาพระเชียงเงินว่ามิเป็นใจด้วยราชการ จึงสั่งให้ประหารชีวิตเสีย นายทัพนายกองทูลขอชีวิตไว้

ครั้นเพลาบ่ายประมาณ ๔ โมง พะม่าไล่แทงฟันคนซึ่งเลื่อยล้าอยู่นั้นวิ่งหนีมาตามทาง ครั้นได้ทอดพระเนตรเห็น จึงให้นายบุญมีขึ้นม้าใช้สวนทางลงไปประมาณ ๒๐๐ เส้น พบกองทัพพะม่ายกขึ้นมาแต่ปากน้ำโจ้โล้ทั้งทัพบกทัพเรือ มาขึ้นที่ท่าข้าม ครั้นเห็นธงเทียวเสียงฆ้องกลองรู้ว่าเป็นพะม่ามั่นคงแล้ว ก็กลับมากราบทูลตามได้เห็นทุกประการ จึงรับสั่งให้พลทหารตั้งปืนตับใหญ่น้อยตาซุ่มอยู่ ๒ ข้างทาง แล้วให้คนหาบเสบียงครัวไปก่อน แต่พระองค์กับทหารประมาณ ๑๐๐ เศษคอยรับพะม่า ครั้นเพลาบ่ายโมงเศษพะม่ายกกองทัพมาถึง จึงเสด็จนำหน้าพลทหารด้วยหลวงชำนาญไพรสณฑ์ พระเชียงเงิน นายบุญมี นายทองดี นายแสง ทหาร ยกออกรับล่อพม่านอกปืนใหญ่น้อยซึ่งตั้งตาไว้ประมาณ ๖–๗ เส้น พะม่ายกทัพเรียงเรียงมาจำเพาะในพงแขม ครั้นเข้ามาใกล้ได้ทีแล้ว ก็ยิงปืนใหญ่น้อยพร้อมกัน ถูกพะม่า

ล้มตายเป็นอันมาก พะม่าที่ยังเหลืออยู่นั้นอุดหนุนกันเข้ามาอีก จึ่งต่อให้ไล่เข้ามาแล้วยิงปืนใหญ่น้อยถูกพะม่าล้มตายทับกันเป็นอันมาก พะม่าหนุนเข้ามาอีก วางปืนคับคำรบ ๓ ครั้ง พะม่าแตกกระจัดกระจายไป จึ่งรับสั่งให้พลทหารโห่ร้องตีฆ้องกลองสำทับ พะม่าแตกจะคุมกันเข้ามิได้ จึ่งให้ยกพลนิกายมาประทับตามลำดับ บ้านทองหลาง, ตะพานทอง, บางปลาสร้อย ถึงบ้านนาเกลือ นายกลำคุมไพร่พลทหารอยู่ที่นั่นคอยสะกัดคิดประทุษร้าย เสด็จทรงช้างพระที่นั่งสรรพด้วยเครื่องสรรพาวุธ ทรงพระแสงปืนต้นรางแดงกับหมู่พลโยธาหาญ เข้าไปในหว่างพลทหารซึ่งนายกลำอยู่นั้น ด้วยเดชโพธิสมภาร บันดาลให้นายกลำกับพวกพลทหารสยบสยองกลัวพระอานุภาพ วางอาวุธเสียลงถวายบังคมอ่อนน้อม ขอยอมเป็นข้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จึ่งนำเสด็จพระดำเนินเข้าไปประทับในสถานอันควร แล้วพระราชทานทรัพย์แลราโชวาทให้ตั้งอยู่ในยุติธรรม

ครั้นรุ่งขึ้นณวัน ๓ ๒ ค่ำ นายกลำคุมไพร่ ๑๐๐ นำเสด็จไปถึงพัทยา หยุดประทับแรมที่นั่น รุ่งขึ้นยกมานาจอมเทียนประทับแรมที่นั่นคืนหนึ่ง จึ่งยกมาแรมทัพไก่เตี้ย รุ่งขึ้นมาประทับแรมสัตตหีบ แล้วยกมาชายชเล ประทับแรมอยู่จนเพลารุ่งขึ้นมาประทับหินโด่ง รุ่งขึ้นประทับแรมน้ำเก่า ผู้รั้งเมืองระยองกรมการทั้งปวง ชวนกันมาต้อนรับเสด็จ ถวายธัญญาหารเกวียนหนึ่ง เสด็จดำเนินมาถึงประตู จึ่งพระราชทานปืนคาบศิลาบอกหนึ่งแก่ผู้รั้งเมืองระยอง แล้วเสด็จมาประทับ

อยู่ณวัดลุ่ม ๒ เวน รับสั่งให้จัดลำเลียงอาหารขุดค่ายคู แลนายบุญรอด แขนอ่อน นายบุญมาน้องเมียพระยาจันทบูร เข้าถวายตัวทำราชการอยู่ด้วย จึงนำคุยหรหัสกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าแจ้งเหตุว่า ขุนรามหมื่นซ่อง นายทองอยู่ นกเล็ก ขุนจ่าเมือง ด้วง หลวงพลแสนหาญ(๑) กรมการเมืองระยอง คบคิดกันคุมพักพวกพลทหารประมาณ ๑๕๐๐ เศษ จะยกเข้ามาทำประทุษร้าย จึงมีพระราชบริหารสั่งให้หาผู้รั้งเมืองระยองมาถามว่า เรามาทำราชกิจทั้งนี้ใช่ร้าย ด้วยกรุณาจะให้สมณพราหมณาจารย์ประชาราษฎรทั้งปวงเป็นสมานสุขสามัคครสมิได้วิหิงษาซึ่งกระทำการอุบายประทุษร้ายเราผู้มีกรุณาจิตดั่งนั้นจริงหรือประการใด ผู้รั้งเมืองระยองมิรับ ตรัสทราบพระญาณด้วยอาการกิริยา จึงตรัสสั่งให้หลวงพรหมเสนาคุมตัวจำไว้ แลสั่งให้ตระเตรียมสรรพอาวุธ, ผูกช้าง, ม้า, ปืนใหญ่, ปืนน้อย ตั้งจุกทางไว้ครบสรรพ

ครั้นเพลาค่ำประมาณทุ่มเศษ อ้ายเหล่าร้ายยกทหารลอบเข้ามาตั้งค่ายล้อมได้ ๒ ด้านแล้ว โห่ร้องยิงปืนใหญ่น้อยระดมรุกเข้ามา จึงตรัสให้ดับแสงเพลิงเสีย จัดทหารประจำหน้าที่สงบไว้ แล้วเสด็จด้วยทหารไทยจีนถือปืนคาบศิลา พระเชียงเงิน ท้ายน้ำ หลวงชำนาญไพรสณฑ์ หลวงพรหมเสนา นายบุญมี นายแสง ทหาร นายอยู่ ศรีสงคราม นายนาค ทหาร ท่ามะรงอื่ม ทหาร แลทหารจีนนั้นคือหลวงพิพิธ หลวงพิชัย ขุนจ่าเมือง เสือร้าย หมื่นท่อง หลวงพรหม

(๑) อีกฉบับหนึ่งว่า หลวงพลเสน่หา

ถือดาบ ง้าว เสด็จออกเที่ยวตรวจตรารอบค่าย ดูท่าทางข้าศึกจะเข้ามาแห่งใดตำบลใด แลอ้ายเหล่าร้ายชื่อขุนจ่าเมือง ด้วง กับทหารประมาณ ๓๐ คน ลอบได่ตะพานวัดเนินเข้ามาใกล้ค่ายหลวงประมาณ ๕–๖ วา จึ่งรับสั่งให้วางปืนพร้อมกัน ถูกขุนจ่าเมืองแลทหารตกตะพานตายเป็นอันมาก แล้วให้ทหารปีนเข้าตะลุมบอนฟันแทงข้าศึกหักเอาค่ายได้ อ้ายเหล่าร้ายล้มตายแตกยับเยิน หมู่ทหารไล่ติดตามไปทางประมาณ ๕๐–๖๐ เส้น จึ่งรับสั่งให้ลั่นฆ้องชัยสัญญาเรียกพลทหารเข้าค่ายให้พร้อมกัน แลหมู่ทหารทั้งปวงเข้าค่ายได้จุดเพลิงเผาขึ้นแห่งหนึ่ง แล้วก็เก็บเอาเครื่องสาตราวุธ, หิรัญ, สุวรรณ, วัตถา, ธัญญาหาร, ครอบครัวเป็นอันมาก แล้วกลับมายังค่ายหลวง จึ่งตรัสให้ยับยั้งอยู่บำรุงทแกล้วทหาร ให้มีกำลังอยู่ณเมืองระยองประมาณ ๗–๘ วัน จึ่งสั่งให้ประชุมเสนาทหารนายทัพนายกองไทยจีนพร้อมกัน จึ่งตรัสปฤกษาว่า เราจะทำการครั้งนี้ด้วยความวิหิงษาอาธรรม์หามิได้ หวังจะให้เป็นสุขประโยชน์แก่สมณพราหมณาประชากรทั้งปวง ให้เป็นเกียรติยศสืบไป แลเมืองจันทบุรีจะถึงการพินาศฉิบหายดุจเมืองระยอง แลบัดนี้เราคิดเอ็นดูแก่สัตว์ทั้งปวง แลท่านทั้งหลายจะเห็นว่าผู้ใดมีอัชฌาสัยจะให้ไปเจรจาโดยยุติธรรม ให้พระยาจันทบุรอ่อนน้อมลง อย่าให้เกิดยุทธสงครามได้ความเดือดร้อนแก่สมณพราหมณาประชาราษฎรได้นั้น จึ่งเสนาบดีนายทัพนายกองปฤกษาพร้อมกันกราบบังคมทูลว่า เห็นแต่นายบุญมี มหาดเล็ก นายบุญรอด แขนอ่อน นายบุญมาน้องเมียพระยาจันทบุร สามคนนี้เห็นจะได้ราชการอยู่ ตรัส

เห็นด้วย รับสั่งให้ไปตามคำปฤกษา จึ่งนายเผือก ญวน นักมา เขมร รับอาษาพาข้าหลวง ๓ คนไปโดยทางชลมารค ออกปากน้ำเมืองระยอง แล้วใช้ใบประมาณ ๕ วันถึงปากน้ำเมืองจันทบูร เพลารุ่งขึ้นเช้าจึง เข้าไปหาพระยาจันทบูร เจรจาโดยธรรมราชประเพณีกระแสรับสั่งนั้น พระยาจันทบูรมีความยินดีนัก สั่งให้ขุนนางวางกระทำสัมมาคารวะ เลี้ยงดูโดยปกติยินยอมด้วย แล้วว่าอีก ๑๐ วันข้าพเจ้าจะแต่งออกไป รับเสด็จและกองทัพเข้ามาณเมืองจันทบูร จะได้คิดอ่านราชการแก้ ฝีมือพะม่า ครั้นเพลาบ่าย ๓ โมง พระยาจันทบูรจึงแต่งเรือรบลำหนึ่ง มีพลกระเชียง ๒๐ พร้อมด้วยเครื่องอาวุธ พระยาจันทบูรลงเรือด้วย ข้าหลวงออกมาส่งณปากน้ำถึงที่ทอดเรืออยู่นั้น แล้วพระยาจันทบูรกับ ข้าหลวง นายเผือก นักมา จึงขึ้นบนศาลเทพารักษ์ ชวนให้กระทำ สัตย์ต่อกัน แล้วพระยาจันทบูรกลับแกล้งถามว่า เราได้ให้ความ สัตย์เป็นมิตรกันแล้ว อย่าได้อำพรางกัน เหตุผลร้ายดีประการใดจง บอกแก่เราแต่ตามจริงเถิด ข้าหลวงจึงตอบว่า เราได้เป็นมิตรด้วย ท่านแล้ว จะสู้เสียชีวิตรักษาสัตย์ธรรมไว้มิให้เสียการอย่าสงสัยเลย อันสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งเรานี้ มีพระราชจริตปราศจากล่อลวง ถ้า มีพระราชบริหารตรัสสิ่งใดแล้วเป็นสัตย์ มิได้หวาดไหว ตั้งพระทัย สถิตอยู่ในพรหมวิหารเพื่อจะให้เป็นพุทธบารมีสืบไป อันบุคคลผู้ใด มิได้คิดประทุษร้ายก่อนแล้วจะได้เบียดเบียนนั้นมิได้มิเลย ท่านจงตั้ง ภักดีจิตต์ไปถวายบังคมเถิด แล้วข้าหลวงก็ลาออกจากปากน้ำจันทบูร

วันหนึ่งกับคืนหนึ่ง ก็ถึงปากน้ำเมืองระยอง จึงขึ้นไปกราบทูลให้ทรงทราบทุกประการ

ครั้นได้ทรงฟังก็ทรงพระราชดำริโดยรอบคอบแล้วก็นิ่งไว้ในพระทัย ครั้นอยู่มาประมาณ ๑๐ วัน ถึงสัญญาพระยาจันทบูรแล้ว แลพระยาจันทบูรจะได้มาหามิได้ ใช้ให้แต่คนเอาข้าวเปลือกบรรทุกเรือประมาณ ๕ เกวียนมาถวายณเมืองระยอง

ครั้นอยู่มาวันหนึ่งนายบุญเมือง มหาดเล็ก ผู้รั้งเมืองบางละมุง คุมไพร่ ๒๐ คน ว่าพะม่าใช้ให้ถือหนังสือออกไปเมืองจันทบูร ให้แต่งดอกไม้เงินทองเข้าไปณโพสามต้น แลพระหลวงขุนหมื่นนายทัพนายกองแจ้งดังนั้นมิได้ไว้ใจ (เกลือก) ว่าเป็นพักพวกพะม่าให้มาด้วยกลอุบายใช้ให้ติดตามเรา จะไว้ใจให้อยู่ในกองทัพเรามิได้ ด้วยเอาใจออกหากจากกรุงเทพ ฯ แล้ว ชอบให้ประหารชีวิตเสีย แลนายบุญรอด แขนอ่อน กราบทูลจะขอเอาไปประหารชีวิต ทรงพระกรุณาขอชีวิตไว้ แล้วตรัสประภาษด้วยพระราชอุบายว่า พะม่ามาล้อมกรุงเทพ ฯ ครั้งนี้ ผู้ใดจะตั้งใจเข้าด้วยพะม่านั้นหามิได้ แต่ถึงกาลแล้ว หากจำเป็นไป อนึ่ง นายบุญเมือง ผู้รั้งบางละมุงนี้ ได้เป็นข้าใช้เรามาแต่ก่อน เห็นพอจะใช้ได้ราชการอยู่ เลราชการเมืองจันทบูรยังมิ ผู้รั้งบางละมุงกับพระยาจันทบูรเป็นคนชอบกัน จะให้เอาหนังสือพม่านี้ไปถึงพระยาจันทบูร ๆ ก็จะยกกองทัพมารับเราเข้าไปคิดราชการด้วยกันตามสัญญา แลจะได้แจ้งในความสัตย์สุจริตนั้นด้วย

อนึ่ง พะม่าตั้งอยู่ณเมืองธนบุรีแลล้อมกรุงเทพ ฯ ไว้นั้น ในกรุงก็ได้มีหนังสือไปถึงพระยาราชาเศรษฐี ๆ แต่งกองทัพลำเลียงอาหารเข้า

มาช่วยถึงปากน้ำ พะม่าคอยสะกัดทางทำอันตรายอยู่ไปมิถึง พอสิ้นเสบียงอาหารแล้วก็กลับไป เห็นว่าความชอบเมืองพุทไธมาศมีแก่กรุงอยู่ บัดนี้เราจะให้ศุภอักษรไป ให้พระยาราชาเศรษฐียกพลทหารเข้ามาช่วยกันรบพะม่าซึ่งตั้งอยู่ณเมืองธนบุรี จึงจะเป็นความชอบแก่พระยาราชาเศรษฐีสืบไป นายทัพนายกองทั้งปวงก็เห็นด้วย จึงรับสั่งให้แต่งศุภอักษรออกไปเมืองพุทไธมาศ

ณวัน ๑ ๆ ๕ ค่ำ เมื่อเสด็จสถิตอยู่ณเมืองระยองนั้น หมู่ราชประจามิตร์ซึ่งแตกไปจากเมืองระยอง ลอบเข้ามาลักโคกระบือช้างม้าไปเนือง ๆ จึงตรัสว่าอ้ายเหล่านี้เรากรุณามันว่าเป็นข้าขอบขันธเสมาจะใคร่ทนุบำรุงจึงมิได้กระทำอันตราย มันก็มิได้อ่อนน้อม ยังจะมาคิดประทุษร้ายอีกเล่า ทั้งนี้ก็เป็นผลวิบากให้เกิดเป็นคนอาสัจอาธรรมฉะนี้ จะละไว้มิได้ จึงเสด็จกรีฑาพลทหารออกจากเมืองระยองไปณบ้านประแส, บ้านไข้, บ้านคา, บ้านกล่ำ, บ้านแกลง ซึ่งอ้ายขุนรามหมื่นส้องตั้งอยู่นั้น ครั้นเพลาอุษาโยคจึงทรงเครื่องราชภูสิตสำหรับราชรณยุทธสงครามเสร็จ เสด็จนำพลทหารเข้าไล่กระโจมพ้นแทง ยิงปืนใหญ่น้อยให้เหล่าร้ายแตกตื่นหนีไป แลอ้ายขุนรามหมื่นส้องหนีไปอยู่ด้วยพระยาจันทบูร จับได้แต่ทหารหมื่นส้อง นายบุญมีบางเหย นายแทน นายเมือง พม่า นายสน หมอ นายบุญมี บุตรนายสน แลครอบครัวช้างม้าโคกระบือล้อเกวียน ซึ่งอ้ายเหล่าร้ายลักไปไว้แต่ก่อนเป็นอันมาก แล้วเสด็จยกพลนิกายกลับมาเมืองระยอง บำรุงทแกล้วทหาร รวบรวมเครื่องสรรพาวุธปืนใหญ่น้อย เกลี้ยกล่อม

อาณาประชาราษฎร อันแตกตื่นออกไปอยู่ณป่าดงได้เป็นอันมาก ก็เสด็จยับยั้งท่าพระยาจันทบุรอยู่

ครั้นณวัน ๗ ๕ ค่ำ[1] พระพิชัยแลนายบุญมีไปถึงปากน้ำเมืองพุทไธมาศ จึงนำเอาศุภอักษรกับฉลองพระองค์อย่างฝรั่งขึ้นไปพระราชทานพระยาราชาเศรษฐี แล้วเจรจาตามมีรับสั่งไปนั้นทุกประการ

พระยาราชาเศรษฐีมีความยินดีนักจึงว่า ระดูนี้จะเข้าไปขัดด้วยลมจะมิทัน ต่อเดือน ๘–๙–๑๐ จึงจะยกพลทหารเข้าไปช่วยราชการให้จงได้

ครั้นณวัน[2] ๑ ๗ ๕ ค่ำ ราชทูตนำศุภอักษรตอบกับเครื่องราชบรรณาการมาถึงปากน้ำระยอง นายบุญมีจึงนำองไกเส็ง จีนทหารกับราชบรรณาการเข้ากราบทูลณค่าย จึงทรงพระกรุณาให้หานายทัพนายกองมาเฝ้าพร้อมกันแล้ว จึงตรัสประภาษว่า เราปรารภการทั้งนี้สู้เสียชีวิตเพราะกรุณาแก่สัตวโลก ซึ่งหาที่พึ่งพำนักมิได้ และแผ่นดินจะไม่จลาจลสมบูรณ์เป็นที่ตั้งพระศาสนาได้นั้น เพราะปราศจากหลักตอคือคนอาสัจอาธรรม์ แลบัดนี้นายทองอยู่ นกเล็ก ซึ่งตั้งอยู่เมืองชลบุรี ประพฤติพาลทุจริต คอยทำร้ายข่มเหงอาณาประชาราษฎรผู้หาที่พึ่งมิได้ บันดาที่มีน้ำใจภักดีจะมาพึ่งเรานั้นก็มามิได้ ด้วยนายทองอยู่ นกเล็ก เป็นเสี้ยนหนามคอยสะกัดตัดทางสัญจรคนทั้งปวงไว้ ควรเราจะไปสั่งสอนทรมานนายทองอยู่ นกเล็ก ให้ตั้งอยู่ตามธรรมให้ราบคาบ

---

(๑) อีกฉบับหนึ่งว่าแรม ๑๕ ค่ำ

(๒) ควรจะเป็นวัน ๗ ๑๔ ๕ ค่ำ

ก่อน สมณพราหมณ์ประชาราษฎรจะได้อยู่เย็นเป็นสุข นายทัพนายกองก็เห็นพร้อมกันตามพระราชดำริ

ครั้นณวัน ๒ ฯ ๖ ค่ำ จึงรับสั่งให้ยกพลทหารเสด็จพระราชดำเนินไปโดยสถลมารค หยุดประทับอยู่ณบ้านหนองมน ให้ทหารไปสอดแนมได้ความว่า นายทองอยู่ นกเล็ก นั้นอยู่ จึงรับสั่งให้เตรียมพลทหารสาตราวุธปืนใหญ่น้อยไว้พร้อมแล้ว รับสั่งให้ยกทหารเข้าไปหยุดประทับณวัดหลวงทางใกล้เมืองประมาณ ๑๐๐ เส้น จึงดำรัสให้นายบุญรอด แขนอ่อน นายชื่น บ้านค่าย ซึ่งเป็นสหายกันกับนายทองอยู่ นกเล็ก เข้าไปว่ากล่าวโดยยุติธรรม นายทองอยู่ นกเล็ก ก็อ่อนน้อมโดยดี นายบุญรอด นายชื่น จึงนำนายทองอยู่ นกเล็ก เข้ามาเฝ้าณวัดหลวง สามิภักดิ์กระทำสัตย์ถวายแล้วนำเสด็จเข้าไปณเมืองชลบุรีประทับอยู่ณเก๋งจีน แล้วนายทองอยู่ นกเล็ก จึงนำเสด็จทรงช้างพระที่นั่ง นายบุญมี มหาดเล็ก เป็นควาญท้าย เสด็จเลียบทอดพระเนตร์เมืองชลบุรี แล้วนายทองอยู่ นกเล็ก จึงพาขุนหมื่นกรมการถวายบังคมทรงพระกรุณาให้นายทองอยู่ นกเล็ก เป็นพระยาอนุราชบุรีศรีมหาสมุท ตั้งขุนหมื่นกรมการตามฐานาศักดิ์เมืองชลบุรี แล้วพระราชทานกระบี่บั้งเงินเล่มหนึ่ง เสื้อเข้มขาบดอกใหญ่พื้นแดง ดุมทองเก้าเม็ดตัวหนึ่ง เข็มขัดทองประดับพลอยสายหนึ่ง แล้วพระราชทานราโชวาทสั่งสอนว่า แต่ก่อนท่านประพฤติการอันเป็นอาธรรมทุจริตนั้นจงละเสียประพฤติกุศลสุจริตให้สมควรด้วยฐานาศักดิ์แห่งท่าน จะได้เป็นเกียรติยศสืบไปในกาลเบื้องหน้า จะเป็นวาสนาติดตามในอนาคต แล้วจึงพระราชทานเงินตราไว้ ๒ ชั่งสำหรับสงเคราะห์แก่พราหมณาประชา

ราษฎรผู้ยากไร้เข็ญใจซึ่งขัดสนด้วยข้าวปลาอาหาร แล้วตรัสสั่งพระยาอนุราชว่า ผู้ใดจงใจจะอยู่ในสำนักท่าน ๆ จงโอบอ้อมอารีเลี้ยงดูไว้ให้เป็นผล ถ้าผู้ใดมีน้ำใจสามิภักดิ์จะตามเราออกไป ท่านจงอย่ามีน้ำใจอิจฉาเกียดกันไว้ ช่วยส่งผู้นั้นออกไปให้ถึงสำนักเรา อย่าให้เป็นเหตุการณ์ประการใดได้ และท่านจงบำรุงพระบวรพุทธศาสนาอาณาประชาราษฎรให้ทำมาหากินตามลำเนา อย่าให้มีโจรผู้ร้ายเบียดเบียนแก่กันได้ แล้วพระราชทานเงินตราอาหารแก่สัปเหร่อให้ค้นทรากศพคนอันอดอยากอาหารตายนั้นเผาเสีย แล้วพระราชทานบังสกุลทาน และพระราชทานเงินตราอาหารแก่ยาจกวณิพกในเมืองชลบุรีเป็นอันมาก แล้วอุทิศกัลปนาพระราชทานกุศลให้แก่หมู่เปรตไปในปรโลกนั้น เพื่อจะเป็นปัจจัยแก่พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณ

ครั้นณวันศุกรจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับมาเมืองระยอง ฝ่ายพระยาจันทบุรซึ่งถวายสัตย์ปฏิญาณว่าจะมารับเสด็จนั้น จะได้มาตามสัญญาหามิได้ ด้วยขุนรามหมื่นส้องอันเป็นคนอาสัตย์นั้น ยุยงว่ากล่าวให้ประทุษร้าย ก็ตกแต่งป้อมค่ายคูประตูหอรบเชิงเทิน ตระเตรียมโยธาทหารสรรพด้วยเครื่องสาตราวุธปืนใหญ่น้อยเสร็จแล้ว จึงคิดอุบายแต่งให้พระสงฆ์ ๔ รูป ขึ้นมาเชิญเสด็จเข้าไปณเมืองจันทบุร แล้วจึงจะกุมจับเอาพระองค์ พระสงฆ์ ๔ รูปมามิทัน เสด็จไปเมืองชลบุรีเสียก่อนแล้ว พระสงฆ์นั้นก็ยับยั้งคอยท่าอยู่ณเมืองระยอง ครั้นเสด็จกลับมาเมืองระยอง เพลาเช้าพระสงฆ์จึงเข้าไปถวายพระพรตามเรื่องราวพระยาจันทบุรให้มานั้น จึงทรงพระดำริด้วยวิจารณญาณคัมภีรภาพ ก็ทราบว่าผลกรรมของสัตว์ จึงจำให้เป็นตามเหตุ

ครั้นรุ่งขึ้นเพลาเช้า จึงมีพระราชบริหารดำรัสด้วยนายทัพนายกอง ว่า พระยาจันทบูรให้พระสงฆ์มารับเรานี้ ใครจะเห็นดีร้ายประการใด บ้าง นายทัพนายกองปฤกษาเห็นพร้อมกันแล้วกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงเห็นว่าพระยาจันทบูรคิดร้ายเป็นมั่นคง จึงตรัสว่า เมื่อเหตุเป็นฉะนี้แล้ว ชอบจะไป หรือไม่ไป ประการใด นายทัพ นายกองพร้อมกันกราบทูลว่า ควรเสด็จพระราชดำเนินไป ด้วยจะได้ประโยชน์ ๒ ประการ ๆ หนึ่งแม้นว่าพระยาจันทบูรจะเสียสัตย์ คิดประทุษร้ายก็ดี จะได้ทรมานให้เสียพยศอันร้าย ถ้าพระยาจันทบูรตั้งอยู่ในความสัตย์ ก็จะได้พระราชทานราโชวาทสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในยุติธรรม ก็เย็นอกสมณพราหมณ์ประชาราษฎรทั้งปวง จะได้เป็นที่ตั้งพระศาสนาสืบไป

ครั้นณวันพฤหัสบดี เพลาเช้า อุษาโยคยามพฤหัสบดี ตรัสให้ยกพลนิกายสรรพด้วยเครื่องสาตราวุธออกจากเมืองระยอง พระสงฆ์ ๔ รูปนำเสด็จมาประทับรอนแรมโดยระยะทาง ๕ วันถึงบ้านพลอยแหวน

ครั้นณวันจันทร์ จึงยกเข้ามาใกล้เมืองจันทบูร ฝ่ายพระยาจันทบูรก็ให้หลวงปลัดกับคนมีชื่อออกมานำทัพ เป็นกลอุบายให้กองทัพหลวงเลี้ยวไปทางใต้เมือง จะให้ข้ามน้ำไปอยู่ฟากตะวันออก จะคอยทำร้ายเมื่อพลทหารข้ามน้ำนั้น พระองค์ทรงทราบจึงให้นายบุญมี มหาดเล็กขึ้นม้าควบไปห้ามทหารกองหน้ามิให้ไปตามทางหลวงปลัดนำนั้น ให้กลับมาตามทางขวางตรงเข้าประตูท่าช้าง เสด็จประทับณวัดแก้วริมเมืองจันทบุรี จึงให้พลทหารตั้งล้อมพระวิหารวัดแก้วแล้วเสด็จประทับอยู่ที่นั้น ฝ่ายพระยาจันทบูรก็ให้พลทหารขึ้นประจำหน้าที่ไว้ แล้วจึงใช้

ขุนพรหมธิบาลผู้เป็นพระท้ายน้ำ, นายลัม, นายแก้ว แขก, ท่ามะรง พร, นายเมก แขก ออกมารับเสด็จ จึงทรงพระกรุณาตรัสว่า ซึ่ง พระยาจันทบูรให้มาเชิญ เรา เข้าไป นั้น เห็นไม่ต้องตามประเวณีธรรม ด้วยเหตุว่าผู้น้อยควรกระทำสัมมาคารวะแก่ผู้ใหญ่จึงจะเป็นมงคล แล จะให้ผู้ใหญ่เข้าไปหาผู้น้อยนั้นมิบังควร เป็นอัปมงคลแก่พระยาจันทบูร เรายังจะเข้าไปมิได้ ให้พระยาจันทบูรออกมาหาเราก่อน เราจะได้ แจ้งเนื้อความซึ่งขัดข้องใจเรา ด้วยขุนรามหมื่นซ่องอันเป็นปัจจามิตร เรา แลเข้ามาอยู่ด้วยพระยาจันทบูร จะทำให้เราทั้งสองมีน้ำจิตต์อัน พิโรธแคลงใจกัน แม้นพระยาจันทบูรจะมิออกมาก็ดี ส่งแต่ขุน รามหมื่นซ่องออกมากระทำสัจแก่เราแล้ว เราก็จะเข้าไปด้วยมิได้ แคลง เราตั้งเมตตาจิตต์รักพระยาจันทบูรดังหนึ่งน้องในอุทรเดียวกัน ถึงพระยาจันทบูรจะทำร้ายเรา ๆ ก็มิได้ปองตอบแทน เราจะรักษา เมตตาธรรมนั้นไว้ ด้วยพระยาจันทบูรมิได้มีพิโรธอันใดกับเรา แล้ว พระราชทานรางวัลแก่ขุนพรหมธิบาล ๆ ก็ถวายบังคมลากลับเข้าไปว่า กล่าวตามรับสั่งมานั้นทุกประการ พระยาจันทบูรจึงใช้ให้ท่ามะรงพร กับคนมีชื่อเอาของเสวยออกไปถวาย ให้พระสงฆ์ ๔ รูปซึ่งนำเสด็จมา นั้นออกมาถวายพระพรว่าพระยาจันทบูรให้เชิญเสด็จเข้าไป จึงตรัสว่า ในเมืองจันทบูรนี้ไม่มีฆราวาสใช้แล้วหรือจึงใช้แต่สมณะ แล้วมีพระ ราชบริหารดำรัสแก่พระสงฆ์ว่า ความนี้โยมก็ได้สั่งไปแก่ขุนพรหม ธิบาลแล้ว ขอพระผู้เป็นเจ้าจงไปบอกพระยาจันทบูรว่า ขุนรามหมื่น ซ่องเป็นปัจจามิตรแก่โยม จะยุยงพระยาจันทบูร ๆ หนุ่มแก่ความจะ

หลงเชื่อฟังเอาถ้อยคำอ้ายเหล่านี้ ก็จะเสียทีที่รักเอ็นดูกัน ถ้าพระยาจันทบุรตั้งอยู่ในสัตยภาพไมตรี ก็จงส่งขุนรามหมื่นส้องออกมากระทำความสัตย์เถิด

พระสงฆ์ก็ถวายพระพรลากลับเข้ามาแจ้งแก่พระยาจันทบุร ๆ จึงใช้ให้หลวงปลัดออกมากราบทูลว่า พระยาจันทบุรมิได้ตั้งอยู่ในสัตยภาพสามิภักดิ์หามิได้ จะใคร่ส่งขุนรามหมื่นส้องออกมาอยู่ แต่ทว่าขุนรามหมื่นส้องกลัวพระราชอาชญา ด้วยตัวนั้นเป็นปัจจามิตรจะออกมามิได้ จึงตรัสว่าพระยาจันทบุรมิได้ตั้งอยู่ในสัตยภาพแล้ว แลเห็นว่าขุนรามหมื่นส้องจะช่วยป้องกันเมืองไว้ได้ ก็ให้ตกแต่งการไว้ให้มั่นคงเถิด เราจะตีเอาให้จงได้ แล้วจึงตรัสสั่งโยธาหาญทั้งปวงให้หุงอาหารรับพระราชทานแล้ว เหลือนั้นสั่งให้เทเสีย ต่อยหม้อข้าวหม้อแกงให้จงสิ้น ในเพลากลางคืนวันนี้ตีเอาเมืองจันทบุรให้ได้ ไปหาข้าวกินเช้าเอาในเมือง ถ้ามิได้ก็ให้ตายเสียด้วยกันเถิด

ณวัน ๑ ฯ ๗ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๒๙ ปีกุรนพศก (พ. ศ. ๒๓๑๐) เพลา ๓ ยาม เป็นยามเสาร์ปลอดห่วง ตรัสให้ยกทัพบ่ายหน้าเข้าทิศอิสาน แล้วจัดทหารไทยจีนลอบเข้าไปประจำด้านอยู่ทุกด้าน เพลาจะเข้าให้สัญญาณกันร้องขึ้นจงทุกด้านว่าด้านนี้เข้าได้แล้ว ให้ร้องขึ้นพร้อม ๆ กัน จึงเสด็จทรงช้างพระที่นั่งพังคีรีกุญชรฉัททันต์เข้าทะลายประตูใหญ่ เหล่าทหารซึ่งรักษาประตูและป้อมเชิงเทินนั้นก็ยิงปืนใหญ่น้อยดุจห่าฝน แลจะได้ถูกต้องโยธาผู้ใดผู้หนึ่งหามิได้ กระสุนปืนลอดท้องช้างพระที่นั่งไป ควาญช้างจึงเกี่ยวไว้ ให้พังคีรีกุญชรถอย

ออกมา พระเจ้าอยู่หัวทรงพระโกรธเงื่อพระแสงจะลงพระราชอาชญา นายควาญช้างขอพระราชทานโทษได้ จึงทรงพระแสงกฤชแทงพังคีรีกุญชรขับเข้าทะลายประตูพังลง ทหารหน้าช้างลอดเข้าไปได้ โห่ร้องขึ้นพร้อมกันดุจพระราชทานสัญญาณไว้นั้น ฝ่ายทหารซึ่งรักษาประตูหน้าที่เชิงเทินนั้นแตกตื่นหนีออกมาจากเมือง พระยาจันทบูรณ์(๑) พาบุตรภรรยาหนีลงเรือไปสู่ปากน้ำพุทไธมาศ เหล่าพลทหารไทยจีนก็เข้าไปจับครอบครัว หิรัญสุวรรณวัตถาธัญญาหาร ปืนจ่ารงค์มณฑกนกสับคาบศิลา สรรพาวุธทั้งปวงเป็นอันมาก ก็เสด็จยับยั้งอยู่ณเมืองจันทบูร พระราชทานที่ฐานาศักดิ์และบำเหน็จรางวัล แก่ผู้มีความชอบตามมากแลน้อย

ครั้นณวันจันทร์ จุลศักราช ๑๑๒๙ ปีกุนพศก เสด็จพระราชดำเนินทัพโดยทางสถลมารค กอบด้วยพลทหารประมาณ ๑๐๐๐ เศษ เดชะพระบรมโพธิสมภารฝนตก ๗ วัน ๗ คืน แล้วตรัสสั่งให้พระพิชัยหลวงราชนรินทร์ เป็นแม่ทัพคุมเรือประมาณ ๕๐ ลำเศษ พร้อมด้วยพยุหโยธาทั้งปวงยกไป ทัพหลวงเสด็จโดยทางสถลมารคถึงบ้านทุ่งใหญ่แล้วเสด็จเรือไปล้อมข้าศึกไว้คืนหนึ่ง

ฝ่ายวาณิชพ่อค้านายสำเภาทั้งปวงก็ยังมิได้อ่อนน้อม ครั้นเพลารุ่งเช้าจึงดำรัสสั่งนายทัพนายกอง ให้ยกเข้าตีสำเภาอยู่ประมาณกึ่งวัน ข้าศึกลูกค้าชาวสำเภาต้านทานมิได้ ก็อับปราชัยพ่ายแพ้ทัพหลวง ได้ทรัพย์สิ่งของและหิรัญสุวรรณวัตถาลังกาภรณ์เป็นอันมาก

---

(๑) ต่อมาจับได้ในเมืองพุทไธมาศเมื่อ พ. ศ. ๒๓๑๔ แต่ไม่ถูกประหารชีวิต

ฝ่ายจีนเจียมผู้เป็นใหญ่กว่าชาวสำเภาทั้งปวงยอมสามิภักดิ์ จึงพาธิดามาถวาย ในเวลานั้นก็เสด็จกลับมาณเมืองจันทบูร ยับยั้งอยู่ต่อเรือรบได้ ๑๐๐ เศษ

จุลศักราช ๑๑๒๙ ปีกุรุนพศก (พ.ศ. ๒๓๑๐) พระบรมหน่อพุทธางกูรเจ้าได้ทรงพระเศาวนาการกิติศัพท์ว่า กรุงเทพมหานครถึงแก่พินาสแล้ว สมณพราหมณาจารย์ขัติยวงศ์เสนาพฤฒามาตย์ราษฎรได้ความทุกข์ลำบากนัก ทั้งบวรพุทธศาสนาก็เศร้าหมอง แต่เหตุพะม่าตั้งพระนายกองไว้รั้งเมือง แลผู้ครองเมืองเอก, โท, ตรี, จัตวา บรรดาซึ่งขึ้นแก่กรุงเทพ ฯ นั้น ชวนกันกำเริบอหังการตั้งตัวเป็นใหญ่ ให้รับพระโองการเป็นหมู่เป็นเหล่ากัน จึงบังเกิดโจรภัย ทุพภิกขภัยต่าง ๆ สัตว์ทั้งปวงอนาถาหาที่พึ่งมิได้ จึงทรงพระราชอุตสาหะยกพลทหารสรรพด้วยเครื่องสาตราวุธเป็นอันมาก ออกจากเมืองจันทบุรีมาโดยทางชลมารค

ครั้นณวันปีกุรุนพศก (จุลศักราช ๑๑๒๙ พ.ศ. ๒๓๑๐) เพลาเช้า ๒ โมงเศษถึงเมืองชลบุรี จึงมีพระราชบริหารให้พิพากษาโทษพระยาอนุราช, หลวงพล, ขุนอินเชียง ซึ่งกระทำความผิดด้วยโจรกรรม ตีชิงสำเภาลูกค้าวาณิช กระทำทุจริตให้เสียพระเกียรติยศพระราชสิริสวัสดินั้นตามกฎพระอัยการ แล้วตั้งผู้รั้งกรมการตามฐานาศักดิคุณานุรูปความชอบให้รักษาเมืองชลบุรี

ครั้นณวันปีกุรุนพศก ยกพลทหารมาถึงปากน้ำเมืองสมุทปราการพอเวลารุ่งเช้าจึงให้เร่งรีบยกเข้าไปจะตีเมืองธนบุรี ครั้นเพลายามเศษกรมการซึ่งอยู่รักษาเมืองธนบุรีนั้นแตกหนีขึ้นไปโพสามต้น แจ้งเหตุ

แก่สุกี้ผู้เป็นพระนายกอง ฝ่ายพระนายกองจึงให้จัดพลทหารพะม่า มอญ ไทย เป็นทัพเรือ มองย่าเป็นแม่ทัพมาตั้งสะกัดอยู่ณพะเนียด

ครั้นเพลากลางคืนเรือรบพระยากลาโหม (๑) ซึ่งบรรทุกดินประสิวล่มลง ให้ลงพระราชอาชญาพระยากลาโหมเสนาบดีฝ่ายทหารเป็นหลายคนซึ่งกระทำความผิด มิได้อยู่ในพระราชโอวาท แล้วตรัสให้รีบยกพลทหารไปในเพลากลางคืน แลกองทัพมองย่าทหารโพสามต้นรู้ว่ากองทัพไทยถึงกรุง ฯ ก็หนีไป

ครั้นรุ่งขึ้นณวัน ๗ ๑๒ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมงเศษ ยกเข้าตีค่ายโพสามต้นฟากตะวันออก พะม่าก็แตกหนีเข้าค่าย จึงตรัสสั่งให้ทำบันไดจะเข้าตีค่ายด้านตะวันตก ซึ่งพระนายกองตั้งอยู่นั้น แลกองพระยาพิพิธ พระยาพิชัย เป็นทัพหน้า เข้าตั้งค่ายประชิดณวัดกลางห่างค่ายประมาณ ๗ เส้นเศษ ด้วยพระเดชเดชานุภาพ ฝ่ายข้าศึกให้สยบสยองกลัวเป็นกำลัง ต่างคนต่างก็หนีออกจากค่ายพระนายกองสิ้น พระนายกองสะดุ้งตกใจ จึงคิดอ่านให้พระยาธิเบศร์บริรักษ์ผู้เป็นที่เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชออกมาถวายบังคมสวามิภักดิ์ยอมเป็นข้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เชิญเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปณจวน จึงรับสั่งมิให้ทหารกระทำอันตรายเบียดเบียนแก่ไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวง แล้วทอดพระเนตรเห็นขุดียวงศ์คำ

---

(๑) ในหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่ามีชื่อหลวงกลาโหม นายกองผู้หนึ่งในกองทัพพระยาพิพัฒโกษา ซึ่งยกไปตั้งรับพะม่าทางท่ากระดาน ก่อนที่กรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พะม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ บางทีจะเป็นท่านผู้นี้ที่เกี่ยวเนื่องกับพระยาเพ็ชรบูรณ์ (ปลี) ปลายสมัยกรุงธนบุรี

เสนาบดีซึ่งอนาถาได้ความลำบากเวทนานัก ก็พระราชทานทรัพย์เสื้อผ้าต่าง ๆ แก่พระนายกองแลเสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก แล้วจึงให้เชิญเสด็จพระบรมศพพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ แห่แหนมาณโพสามต้น ถวายพระเพลิงแล้ว จึงพระราชทานฐานาศักดิแก่เสนาบดีให้คงที่อยู่กับพระนายกองดังเก่า

อนึ่ง แต่งให้ขึ้นไปเกลี่ยกล่อมเมืองลพบุรีสำเร็จแล้ว จึงให้รับบุราณขัติยวงศาซึ่งได้ความลำบาก กับทั้งพระบรมวงศ์ลงมาทนุบำรุงไว้ณเมืองธนบุรี

จุลศักราช ๑๑๓๐ ปีชวดสัมฤทธิศก ทอดพระเนตรเห็นอัฏฐิกเรวพะคนทั้งปวงอันถึงพิบัติชีพตายด้วยทุพภิกขะ โจระ โรคะ สุมกองอยู่ดุจหนึ่งภูเขา แลเห็นประชาชนซึ่งลำบากอดอยากอาหาร มีรูปร่างดุจหนึ่งเปรตปีศาจพึงเกลียด ทรงพระสังเวชประดุจมีพระทัยเหนื่อยหน่ายในราชสมบัติ จะเสด็จไปเมืองจันทบุรี จึงสมณพราหมณาจารย์เสนาบดีประชาราษฎรชวนกันกราบทูลอาราธนาวิงวอน สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวพระบรมหน่อพุทธางกูร ตรัสเห็นประโยชน์เป็นปัจจัยแก่พระปรมาภิเษกสมโพธิญาณนั้นก็รับอาราธนา จึงเสด็จยับยั้งอยู่ณพระตำหนักเมืองธนบุรี

จำเดิมแต่นั้น ด้วยกำลังพระกรุณาพระราชอุตสาหะในสัตวโลกแลพระพุทธศาสนา มิเป็นอันที่จะบันทมสรงเสวยเป็นสุขด้วยพระราชอิริยาบถ ด้วยขัติยวงศา สมณาจารย์ เสนาบดี อาณาประชาราษฎรยาจกวณิพกคนโซอนาถา ทั่วทุกเสมามณฑล เกลื่อนกล่นกันมารับ

พระราชทานมากกว่า ๑๐,๐๐๐ ฝ่ายข้าราชการทหารพลเรือนไทยจีนนั้น รับพระราชทานข้าวสารเสมอคนละถัง กินคนละ ๒๐ วัน

ครั้งนั้นยังหาผู้จะทำนามิได้ อาหารกันดาร ข้าวสารสำเภาขายถังละ ๓ บาทบ้าง ถังละตำลึงหนึ่งบ้าง ถังละ ๕ บาทบ้าง ยังทรงพระกรุณาด้วยปรีชาญาณอุตส่าห์เลี้ยงสัตวโลกทั้งปวง พระราชทานชีวิตให้คงคืนไว้ได้ แลพระราชทานวัตถาลังกาภรณ์เสื้อผ้าเงินตราจะนับประมาณมิได้ จนทุกข์พระทัยออกพระโอฐว่า บุทคลผู้ใดเป็นอาทิคือเทวดา บุทคลผู้มีฤทธิ มาประสิทธิ์มากระทำให้ข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ขึ้น ให้สัตวโลกเป็นสุขได้ แม้นผู้นั้นจะปรารถนาพระพาหาแห่งเราข้างหนึ่งก็อาจตัดบริจาคให้แก่ผู้นั้นได้ ความกรุณาเป็นความสัตย์ฉะนี้

ลุศักราช ๑๑๓๐ ปีชวดสัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๓๑๑) โปมังพะม่านายทัพคุมพลทหารพะม่าทัพบกทัพเรือประมาณ ๒๐๐๐ เศษ ยกเข้ามาอีกครั้งหนึ่ง ตีล่วงมาล้อมค่ายจีนบางกุ้งเข้าไว้จะใกล้เสียอยู่แล้ว ครั้นทรงทราบในทันใดนั้น มีพระราชหฤทัยประดุจได้พระลาภอันอุดมกว่าลาภทั้งปวง จึงให้เตรียมพลโยธาทหารทัพเรือประมาณ ๒๐ ลำเศษแล้วทรงเรือพระที่นั่งสุวรรณมหาพิชัยนาวา สรรพด้วยเครื่องสาตราอาวุธ ครั้นได้ศุภมงคลนิทานสกุณฤกษ์ พระทัยพร้อมด้วยพหิพยันตรราชฤทธิ ก็ยกพลนิกายโดยทางชลมารคด้วยอาการอันรวดเร็ว ดุจพระยาชวันราชหงษ์อันนำหน้าสุวรรณหงษ์ทั้งปวงไปในราตรีนั้น

ฝ่ายทัพเรือพะม่ายกลงมา ตรัสเห็นแล้วก็รับเรือพระที่นั่งกับทั้งเรือทหารทั้งปวง ไล่ตะลุมบอนยิงปืนจ่ารงค์มณฑกนกสับคาบศิลา ถูกพะม่า

ล้มตายพ่ายขึ้นไปเถิงทัพใหญ่ จึงให้ยิงปืนตับใหญ่ พะม่าแตกตื่นล้มตายด้วยฝีมือทหารไทยพ้นแทงตายในน้ำเป็นอันมาก บ้างหนีขึ้นบกเล็ดลอดซ่อนเร้นสะดุ้งตกใจ ที่หนีไปแว่นแคว้นแดนเมืองอังวะได้นั้นน้อยนัก ทหารไทยเก็บได้เครื่องสาตราวุธเรือรบเรือไล่ครั้งนั้นเป็นอันมาก พระเกียรติยศก็ฦๅชาปรากฏ ดุจพระยาไกรสรสีหราชอันเป็นที่กลัวแห่งหมู่สัตว์จัตุบาททั้งปวง

ครั้งนั้นหมู่คนอาสัจอาธรรม์ ซึ่งคุมพักพวกตั้งอยู่กระทำโจรกรรมณหัวเมืองเอก, โท, ตรี, จัตวา มิได้เชื่อพระบรมธิคุณแลตั้งตัวเป็นใหญ่นั้น ก็บันดาลให้สยบสยองพองเศียรเกล้า ชวนกันนำเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ เข้ามาถวายเป็นอันมาก ทรงพระกรุณาพระราชทานเงินทองเสื้อผ้าฐานาศักดิ์ โดยสมควรคุณานุรูป ให้ถือน้ำพระพิพัฒสัจจาแล้ว พระราชทานโอวาทานุศาสน์สั่งสอนให้เสียพยศอันร้ายให้ตั้งอยู่ในยุติธรรม ขณะนั้นลูกค้าวาณิชได้ทำมาค้าขายเป็นสุขบริบูรณ์ด้วยอาหาร ได้บำเพ็ญทศบุญกิริยาวัตถุกุศลต่าง ๆ ฝ่ายสมณะก็รับจัตุปัจจัยทานเป็นสุขบริโภค ให้บำเพ็ญสมณธรรมตามสมณกิจ

ฦศักราช ทรงพระราชดำริว่า พระพุทธศาสนาจักสมบูรณ์รุ่งเรืองนั้น ด้วยบริษัททั้งสี่ปรนนิบัติตามพุทธโอวาท แลพระสงฆ์ทุกวันนี้ยังปรนนิบัติพระจัตุปาริสุทธศีลสังวรนั้นมิบริบูรณ์ จึงทรงพระกรุณาตั้งพระสังฆราชราชาคณะขึ้นไว้ ให้กำชับว่ากล่าวพระสงฆ์ทั้งปวง แล้วทรงพระราชศรัทธาจ้างให้หมู่เสนาทหารพลเรือน สร้างพระวิหารเสนาสนะกุฎีมากกว่า ๒๐๐ กุฎี สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก แล้วจึง

ตรัสพระราชทานโอวาทประกาศน์ไว้ว่า ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงจงตั้งสติอารมณ์ปรนนิบัติ ตั้งอยู่ในพระจัตุปาริสุทธศีลสังวรวินัยบัญญัติบริบูรณ์ อย่าให้พระศาสนาของพระองค์เศร้าหมองเลย แม้นพระผู้เป็นเจ้าจะขัดสนด้วยวัตถุจัตุปัจจัยทั้ง ๔ ประการนั้น เป็นธุระโยมจะอุปถัมภ์ ถ้าพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงมีศีลคุณบริบูรณ์ในพระศาสนาแล้ว แม้นจะปรารถนามังสะรุธิระโยม ๆ ก็อาจสามารถจะเชือดเนื้อแลโลหิตออกบำเพ็ญทานได้

ลุศักราช ทรงพระราชดำริว่า พระศาสนาจะวุฒิจิรฐิติกาลนั้น เพราะปริยัติกุลบุตรเล่าเรียนพระไตรปิฎก จึงทรงพระกรุณาให้สังฆการีธรรมการทำสารบาญชีพระสงฆ์ องค์ใดบอกเล่าเรียนพระไตรปิฎกได้เป็นอันมาก จึงทรงถวายไตรผ้าเทศเนื้อละเอียด แล้วพระราชทานจัตุปัจจัยแก่เถรเณรตามได้เล่าเรียนมากแลน้อย อนึ่งโปรยปรายพระราชทรัพย์แลแจกทานแก่ยาจก ทุกวันบัณรสีอัฏฐมีอุโบสถ แลตั้งนิตยภัตรไว้สำหรับคนโซทั้งปวง

ลุศักราช เสด็จยกพลนิกรดำเนินทัพ สรรพด้วยโยธาหาญใหญ่น้อยขึ้นไปปราบเมืองพิษณุโลกถึงตำบลเกยไชย พระยาพิษณุโลกรู้ประพฤติเหตุ แต่งพลทหารให้หลวงโกษา (ยัง) ยกออกมาตั้งรับพระเจ้าอยู่หัวเสด็จนำพลทั้งปวงเข้ารณรงค์ด้วยข้าศึกครั้งนั้น ฝ่ายข้าศึกยิงปืนมาต้องห่าฝนต้องพระชงฆ์เบื้องซ้าย เลียบตัดผิวพระมังสะไป จึงให้ถาดทัพกลับยังกรุงธนบุรี

อนึ่ง กรมหมื่นเทพพิพิธ ซึ่งแตกแก่กองทัพพะม่าณเมืองปราจินบุรี

แต่ครั้งกรุงเทพมหานครยังมิได้เสียนั้น พาอพยพยกไปตั้งอยู่ณด่านโคกพระยา แขวงเมืองนครราชสีมา จึงพระพิมลสงคราม หลวงนรินทร์เจ้าเมืองปราจีนบุรี ไพร่ชายหญิงประมาณ ๖–๗ พัน ยกขึ้นทางด่านจันทึก

ฝ่ายพระยานครราชสีมาให้จับฆ่าเสียสิ้น ต้อนเอาครัวเข้าไปไว้ กรมหมื่นเทพพิพิธจึงให้หลวงมหาพิชัย นายทองคำ เอาหมวกฝรั่ง ๑ เสื้อแพรกระบวนจีน ๑ ผ้าเกียว ๒ ผืน ไปให้พระยานครราชสีมา

ครั้นอยู่มาประมาณ ๑๔–๑๕ วัน หลวงพลออกมาทูลว่า พระยานครราชสีมาเกณฑ์เขมร ๕๐๐ จะจับเอาเจ้าส่งลงไปณกรุงเทพมหานคร กรมหมื่นเทพพิพิธจึงคิดการจะหนี หม่อมประยงไม่เห็นด้วย ทูลขอเงิน ๕ ชั่งกับผ้าน้ำกิ่ง ๑๐ พับ ไปแจกนายบ้านทั้ง ๑๒ ตำบล เกลี้ยกล่อมได้คน ๔๕๐ ครั้นณวันเดือน ๘ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีจออัฐศก (จ.ศ. ๑๑๒๘ พ.ศ. ๒๓๐๙) จึงให้หม่อมประยง, หลวงมหาพิชัย, หลวงปราบ คุมไพร่ ๓๐ เศษกับพวกชาวบ้านยกเข้าไป รุ่งขึ้นเป็นวันพระ พระยานครราชสีมาจะออกมาทำบุญณวัดบุญ ก็ยกเข้าล้อมจวนจับพระยานครราชสีมาได้ฆ่าเสีย แต่หลวงแพ่งน้องพระยานครราชสีมาขึ้นม้าหนีไปได้ จึงให้ยิงปืนใหญ่ตามสัญญา แล้วเกณฑ์คนออกมารับเจ้าเข้าไปอยู่ประมาณ ๕ วัน หลวงแพ่งชักชวนพระพิมายยกมาล้อมเมืองนครราชสีมา ๆ เกณฑ์คนขึ้นรักษาหน้าที่เบาบางนัก รบต้านทานอยู่ ๕ วัน พวกกองทัพหลวงแพ่งตีเข้าได้ทางป้อมวัดพยับ จับเอาหม่อมภารา หม่อมธารา พระพิชัยราชา หลวงมหาพิชัยกับขุนหมื่นนายหมวด

นายกองฆ่าเสียเป็นอันมาก นายแก่นได้หม่อมอุบลบุตรกรมหมื่นเทพพิพิธเป็นเมีย นายยนได้เสมห้ามเป็นเมีย หลวงแพ่งจะประหารชีวิตกรมหมื่นเทพพิพิธเสีย พระพิมายจึงพาไปไว้ณเมืองพิมาย กรมหมื่นเทพพิพิธกับพระพิมายรักใคร่กันเป็นอันหนึ่งอันเดียว จึงตั้งพระพิมายเป็นพระยาศรีสุริวงศ์ นายสำบุตรพระพิมายเป็นพระยามหามนตรี ให้พระยาน้อยน้องพระยามหามนตรีเป็นพระยาวรวงศาธิราช ครั้นอยู่มาพระยาศรีสุริวงศ์ พระยามหามนตรี พระยาวรวงศาธิราช คิดกันจะฆ่าหลวงแพ่งเสีย ขณะนั้นหลวงแพ่งทำบุญให้มีละคร พระยาศรีสุริวงศ์ พระยามหามนตรี พระยาวรวงศาธิราช พาคนมีฝีมือประมาณ ๑๐ คน กับไพร่ ๕๐๐ ลงมาณเมืองนครราชสีมา ทั้งสามพระยาเข้านั่งดูละครด้วยกันกับหลวงแพ่ง ครั้นได้ทีพระยาศรีสุริวงศ์ฟันหลวงแพ่ง พระยามหามนตรีฟันนายแก่น พระยาวรวงศาธิราชฟันนายยนตายทั้งสามคน พวกทหารเมืองพิมายฆ่าฟันทหารเมืองนครราชสีมาตายเป็นอันมาก แล้วพระยาศรีสุริวงศ์ให้พระยาวรวงศาธิราชอยู่ ณ บ้านจอหอ รักษาเมืองนครราชสีมา พระยาศรีสุริวงศ์ พระยามหามนตรี กลับไปอยู่ณเมืองพิมาย จึงให้ลงมารับพระนายกองแลมองย่าซึ่งอยู่รั้งกรุงนั้นขึ้นไปณเมืองพิมาย พระเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุจึงเสด็จกรีธาทัพยกขึ้นไป

ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธให้พระยาวรวงศาธิราชยกมาตั้งรับทางหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวดำรัสให้พระราชรินทร์ พระมหามนตรี ยกไปตีพระยาวรวงศาธิราช แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินทัพเข้าตีทางบ้านจอหอ จับ

ได้พระยาศรีสุริวงศ์ พระยามหามนตรี ให้ประหารชีวิตเสีย แต่กรมหมื่นเทพพิพิธนั้นให้สำเร็จด้วยท่อนจันทน์ตามประเพณี

ฝ่ายพระยาวรวงศาธิราชนั้นแตกหนีไปเมืองเสียมราบ จึงดำรัสให้พระราชรินทร์ พระมหามนตรี ยกกองทัพไปตีเมืองเสียมราบได้ แต่พระยาวรวงศาธิราชนั้นหนีสูญไป พระราชรินทร์ พระมหามนตรี จึงเลิกทัพกลับมากรุงธนบุรี ขณะนั้นโปรดให้พระราชรินทร์เป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ พระมหามนตรีเป็นพระยาอนุชิตราชา จางวางพระตำรวจฝ่ายซ้าย, ขวา โดยความชอบ

ณวัน ๓ ๆ ๑ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก เพลาย่ำค่ำแล้วทุ่มหนึ่ง มีจันทอุปราคาคาย

ณวัน ๓ ๆ ๑ ค่ำ (๑) เพลาเช้าโมงเศษเสด็จออกขุนนาง ตรัสประภาษเนื้อความจีนเส้งซื้อทองพระพุทธรูปลงสำเภา พระราชสุจริตปรารภตั้งพระอุเบกขาพรหมวิหาร เพื่อจะทนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาและอาณาประชาราษฎรนั้น อัศจรรย์แผ่นดินไหวเป็นช้านาน

ณวัน ๗ ๆ ๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๐ เพลา ๒ ยาม แผ่นดินไหว (๒) อีกครั้งหนึ่ง

---

(๑) เป็นวันปราบดาภิเษก ตรงกับจดหมายเหตุโหร ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘ และจดหมายเหตุโหร ฉบับพระอมราภิรักขิต (เกิด) วัดบรมนิวาส, ยุติกับข้อความในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๙ หน้า ๗๕ และข้อความในคำโคลงเฉลิมพระเกียรติ ซึ่งนายสวน มหาดเล็ก ประพันธ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๔

(๒) แผ่นดินไหวครั้งที่ ๒ เป็นเหตุการณ์ในเดือน ๕ ควรจะเรียงไว้ต่อเดือน ๔ แต่นี่มาเรียงไว้หน้าเดือน ๓ เห็นจะเป็นเพราะต้องการให้เรื่องแผ่นดินไหวมารวมอยู่ด้วยกัน จึงไม่เรียงตามลำดับเดือน

ณวัน ๓ ๆ ๖ ๓ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมงเศษเมืองลาวหล่มสักมาสู่โพธิสมภาร ถวายช้าง ๓ ม้า ๕

ณวัน ๓ ๆ ๑๓ ๓ ค่ำ ข้าวสารเป็นเกวียนละ ๒ ชั่ง อาณาประชาราษฎรขัดสน จึงทรงพระกรุณาให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทำนาปรัง

ณวัน ๒ ๆ ๑๕ ๓ ค่ำ ข้อราชการเมืองกัมพูชาธิบดีเมืองปากน้ำพุทไธมาศบอกเข้ามา จึงทรงพระกรุณาให้พระกรมท่าไปทำค่ายปากน้ำพระประแดง, ท่าจีน, แม่กลอง ขณะนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาอนุชิตราชาเป็นเจ้าพระยายมราช (๑)

ครั้นณเดือน ๕ หนูคะนองกินข้าวในยุ้งฉางและกัดทรัพย์สิ่งของทั้งปวงเสีย จึงมีรับสั่งให้ข้าทูลละออง ฯ แลราษฎรดักหนูมาส่งแก่กรมพระนครบาล หนูสงบหายไป

ณวัน ๒ ๆ ๑ ๗ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๑ ปีฉลูเอกศก (พ.ศ. ๒๓๑๒) (๒) หม่อมเจ้าอุบล บุตรกรมหมื่นเทพพิพิธ หม่อมเจ้าฉิม บุตรเจ้าฟ้าจิตร์กับนางละคร ๔ คนผิดกับฝรั่งมหาดเล็ก ๒ คน พิจารณาเป็นสัตย์ แล้ว

(๑) น่าจะเป็นเพียงพระยายมราช หรือว่าการในตำแหน่งยมราช ยังไม่ถึงเป็นเจ้าพระยาทีเดียว ต่อ ๆ ไปจึงคงเรียกว่าพระยายมราชเท่านั้น

(๒) จดหมายเหตุโหรมีว่า จ.ศ. ๑๑๓๗ ณวัน ๒ ๆ ๑๐ ๑๐ ค่ำ "ข้างในเป็นโทษ" น่าสงสัยว่าเศษเจ็ดท้ายศก (คือ ๑๑๓๗) จะเพี้ยนมาเป็นเอ็ด (คือ ๑๑๓๑) จดหมายเหตุของโหรควรจะใกล้ความจริงมากกว่า และจดไว้เพียงว่า "ข้างในเป็นโทษ" ซึ่งหมายความว่า ข้างในทำผิดต้องถูกถอดยศถอดตำแหน่งเท่านั้น ไม่ถึงกับถูกประหารชีวิต

สั่งให้ผีพายทนายเลือกท้าประจานอย่าให้ดูเยี่ยงอย่างกันต่อไป แล้วตัดแขน ตัดศีร์ษะ ผ่าอกเสียทั้งชายหญิง

ครั้นณวัน ๗ ๗ ๘ ค่ำ ยกกองทัพไปตีเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยาจักรี (๑) พระยายมราช (๒) พระยาเพ็ชรบุรี พระยาอภัยรณฤทธิ์ (๓) ๔ นายยกก่อนเป็นกองหน้าไปโดยทางสถลมารค ไพร่ทหาร ๕๐๐๐ เศษ ตีล่วงเมืองไชยา แลท่าข้าม ไปได้ถึงค่ายท่าหมาก ได้รบกันเป็นสามารถ พระยาเพ็ชรบุรี พระยาศรีพิพัฒตายในที่รบ แต่ลักษมาณาบุตรเจ้าพระยาจักรีนั้น กองทัพนครจับเอาตัวไปได้ แล้วล่าทัพกลับถอยมาอยู่เมืองไชยา พระยายมราชบอกเข้ามาให้กราบทูลว่า เจ้าพระยาจักรีเป็นกบฏ มิเต็มใจทำราชการ จึงทรงพระวิจารณ์ด้วยพระปรีชาญาณ ก็ตรัสทราบเหตุว่า การมิตลอดแล้วจึงเกิดวิวาทกัน ทั้งนี้เป็นบุพวาสนาแห่งเรา อันจะใช้แต่เสนาบดีไปมิสำเร็จ จึงเสด็จพระราชดำเนินไปทางชลมารคด้วยพลทหาร ๑๐๐๐๐ เศษ ทรงพระที่นั่งมหาพิชัยสุวรรณนาวา ยาว ๑๑ วา ปากกว้าง ๓ ศอกเศษ พลกระเชียง ๒๘ คน พร้อมด้วยพยุหเสนาโยธาเครื่องศาสตราวุธทั้งปวง

ครั้นณวัน ๑ ๗ ๙ เพลา ๓ โมงเช้า ถึงบางทะลุเกิดพยุคลื่นลมหนัก เรือรบข้าทหารกองหลวง กองหน้า บ้างแตกล่มเข้าแอบบังอยู่ในอ่าว พระเจ้าอยู่หัวให้ปลูกศาลขึ้นเพียงตา พระราชทานเครื่องกระยาสังเวยบวงสรวงเทพารักษ์ แล้วทรงพระราชสัตยาธิฐาน เอาพระสัจบารมีแต่

(๑) หนังสือราชินิกุลรัชกาลที่ ๓ ว่าชื่อ หมุด

(๒) กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ในรัชกาลที่ ๑

(๓) สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

บุพชาติแลปัจจุบันมาเป็นที่ตั้ง ด้วยพระเดชพระฤทธานุภาพ คลื่นลมก็สงบราบคาบลงเป็นอัศจรรย์ แล้วเสด็จไปในวันนั้น ข้าทูลละอองฯ ตามเสด็จไปด้วยเรืออันน้อย ก็เป็นสุขสบายหาอันตรายมิได้

ครั้นณเดือน ๙ ปีฉลูเอกศก เสด็จถึงท่าข้าม ดาวหางขึ้นข้างทิศทักษิณ

ครั้นเดือน ๑๐ แรม ๖ ค่ำ เพลา ๓ โมงเช้า เสด็จเข้าตีเมืองนครศรีธรรมราช เดชะพระบารมีบรมโพธิสมภาร ไพร่ทหารแลราษฎรเสนาบดีในกรุงนครศรีธรรมราช บันดาลสยบสยองมิอาจต้านต่อได้ก็แตกพ่ายแพ้หนีในเพลานั้น นายคงไพร่ทหารบ่าวพระเสนาภิมุขเห็นช้างพลายเพ็ชร์ที่เจ้านครผูกเครื่องสรรพปล่อยอยู่ จึงจับมาถวายพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นทรงกุญชรหัศดินทร์ช้างต้น ทรงพระที่นั่งพลายเพ็ชร์เสด็จเข้าเมืองนครศรีธรรมราชได้ เสียแต่นายเพ็ชร์ทนายเลือกถูกปืนตายคนหนึ่ง แลได้ราชธิดาญาติวงศาแลชะแม่พนักงาน, หิรัญ, สุวรรณ, วัตถาลังกาภรณ์ทั้งปวงเป็นอันมาก แลสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีชัยชะนะข้าศึกครั้งนั้น ฝ่ายทแกล้วทหาร ทัพบกทัพเรือทั้งปวง ยังมามิได้ทันเสด็จ ด้วยอำนาจพระบารมีก็มีชัยเป็นอัศจรรย์

ครั้นกองทัพบกทัพเรือมาถึงพร้อมแล้ว จึงมีพระราชโองการดำรัสให้ภาคโทษไว้ ด้วยเจ้านครพาราชบุตรราชธิดาแลราชทรัพย์หนีไปเมืองเทพา, ตานี ให้เจ้าพระยาจักรี, เจ้าพระยาพิชัยราชา เร่งกองทัพบกทัพเรือติดตามไปจับเจ้านครจงได้ ถ้ามิได้จะลงพระราชอาชญาถึงสิ้นชีวิต

ครั้นถึงณวัน ๖ ฯ ๑๑ ค่ำ เพลาย่ำค่ำแล้ว ๒ ทุ่มเศษ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จยกกองทัพไปโดยทางชลมารค โดยลำดับที่ประทับรอนแรมจนถึงเมืองสงขลา น้ำแห้งถึงเรือพระที่นั่งจะไปมิได้ เดชะพระบรมโพธิสมภารบังเกิดน้ำเปี่ยมคลอง มีพรรณฝูงปลาอาหารให้เห็นประจักษ์แก่ข้าทูลละอองฯ ทั้งปวง ก็เสด็จด้วยราชานุภาพเป็นอัศจรรย์ยิ่งนัก

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีแม่ทัพเรือ เจ้าพระยาพิชัยราชาแม่ทัพบก ยกทัพติดตามเจ้าเมืองนครไปเถิงเมืองเทพา จับจีนจับแขกมาไต่ถามได้เนื้อความว่า เจ้าเมืองนครหนีไปเมืองตานี เจ้าพระยาจักรี, เจ้าพระยาพิชัยราชา จึงมีหนังสือไปถึงพระยาตานีๆ มิอาจขัดไว้ได้ จึงส่งเจ้านคร, พระยาพัทลุง, พระยาสงขลา, เจ้าพัฒ, เจ้ากลาง กับทั้งบุตรภรรยามาให้ เจ้าพระยาจักรีจึงจำคนโทษทั้งปวงใส่เรือรบมาถวายณเมืองสงขลา

ครั้นณวัน ๖ ฯ ๑๒ ค่ำ เสด็จพระราชดำเนินมาถึงเมืองนครศรีธรรมราช

ครั้นณวัน ๖ ฯ ๒ ค่ำ เพลา ๗ ทุ่มเกิดเพลิงณเมืองนครตำบลนายไก่ ทรงพระกรุณาให้มีกฎหมายประกาศไป มิให้ไพร่ทหารไทยจีนทั้งปวงฆ่าโคกระบือ แลข่มเหงสมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรฝ่ายผีพายทนายเลือกซึ่งตามเสด็จครั้งนั้น ได้ลาภสักการเป็นอันมาก ทรงพระกรุณาให้เล่นให้สนุก แล้วให้กำถั่ว(๑)หน้าพระที่นั่งกระดานละ ๕๐ ชั่งบ้าง ๑๐๐ ชั่งบ้าง สนุกปรากฏกว่าทุกครั้ง แล้วทรงพระราชศรัทธาให้สังฆการีธรรมการีนิมนต์พระภิกษุ, เถร, เณร, รูปชีในเมืองนอก

(๑) ดูกฎหมายฉบับตราสามดวง ว่าด้วยพระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๒๖

เมืองนครศรีธรรมราชมาพร้อม พระราชทานข้าวสารองค์ละถัง เงินองค์ละ ๑ บาท ที่ขาดผ้าสะบงจีวรก็ถวายไตรจีวร แล้วแจกยาจกวณิพกเสมอคนละ ๑ สลึง ทุกวันพระอุโบสถ แล้วทรงพระกรุณาจ้างช่างทองละอองๆ ให้ฐาปนาบุรณปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ, พระวิหาร, การเปรียญ, พระระเบียง, ศาลากุฎี สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ให้ตั้งการสมโพธิพระสารีริกบรมธาตุสรรพด้วยการสมโภช(๑) แล้วให้ปฤกษาโทษเจ้านคร เสนาบดีปฤกษาโทษถึงตาย ทรงพระกรุณาไม่เห็นด้วย ให้คงจำเจ้านครไปให้ถึงกรุงเทพฯ จึงปฤกษากันใหม่ แล้วทรงตั้งเจ้านราสุริวงศ์ พระเจ้าหลานเธอ ไว้ครองนครศรีธรรมราช แลให้พระยาราชสุภาวดี, พระศรีไตรลาศ อยู่ช่วยราชการ

อนึ่ง ทรงพระกรุณาให้ราชบัณฑิตย์จัดพระไตรบีฎก ลงบรรทุกเรือเข้ามากรุงเทพฯ แต่พอจำลองได้ทุกพระคัมภีร์แล้วจึงจะเชิญออกมาไว้ดังเก่า แลพระอาจารย์ศรี ซึ่งแตกหนีอยกไปอยู่ณเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ให้นิมนต์เข้ามากับสานุศิษย์ด้วย

จุศักราช ๑๑๓๑ ปีฉลูเอกศก (พ.ศ. ๒๓๑๒) เสด็จดำเนินทัพกลับมาเมืองธนบุรี จึงตั้งพระอาจารย์ศรี เป็นพระสังฆราช แล้วทรงพระกรุณาจ้างให้ช่างจานๆ พระไตรบีฎกทั้งจบ สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ฝ่ายเจ้านครนั้นพระราชทานโทษ ให้รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒสัจจา ตั้งแต่นั้นมาพระศาสนาก็ค่อยเฟื่องฟูขึ้นได้ดังเก่า พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระวัฒนาการจำเริญพระปรีชาญาณแลพระฤทธานุภาพยิ่งๆ ขึ้นไปจนถึงจุลศักราช ๑๑๓๒ ปีขาลโทศก (พ.ศ. ๒๓๑๓)

---

(๑) ดูกฎหมายฉบับตราสามดวง ว่าด้วยพระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๒๕

วัน ๕ ๖ ฯ ๘ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๒ ปี จะยกกองทัพไปปราบคนอาสัตย์อาธรรมฝ่ายเหนือ ด้วยอ้ายเหล่าร้ายนั้นยกลงมาลาดตระเวนตีเอาข้าวปลาอาหารเผาบ้านเรือนเสียหลายตำบล ไพร่บ้านพลเมืองได้ความแค้นเคืองขัดสนนัก เหตุฉะนั้นจึงให้เจ้าพระยาพิชัยราชาถือพล ๕๐๐๐ ยกไปทางตะวันตก พระยายมราชถือพล ๕๐๐๐ เข้ากันเป็นคน ๑๐๐๐๐ สรรพด้วยเครื่องสรรพาวุธทั้งปวง

ครั้นจุลศักราช ๑๑๓๒ ปีขาลโทศก (พ.ศ. ๒๓๑๓) วันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๑๔ ค่ำ เพลาโมงเช้าเศษ เป็นมหาพิชัยฤกษ์ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จจากเมืองธนบุรี ไปโดยทางชลมารค ทรงนาวาพระที่นั่งพร้อมด้วยหมู่พลพยุหโยธา เสนาข้าทหารทั้งปวงประมาณ ๑๒๐๐๐ ครั้งนั้นข้าวแพงเกวียนละ ๓ ชั่ง ด้วยเดชะพระบารมีบรมโพธิสมภาร กำปั่นข้าวสารมาแต่ทิศใต้ ก็ได้เกณฑ์ให้กองทัพเหลือเฟือ แล้วได้ทรงพระบริจาคทานแก่สมณะชีพราหมณ์ยาจกวณิพก และครอบครัวบุตรภรรยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงแล้ว แขกเมืองตรังกานูและแขกเมืองยักกตรา เอาปืนคาบศิลาเข้ามาถวาย ๒๒๐๐ กระบอก ขณะเมื่อเสด็จพระดำเนินขึ้นไปนั้น ประทับแรมณเมืองนครสวรรค์ ๒ เวน แล้วยกขึ้นไปชาละวัน ประทับแรมเวนหนึ่ง

รุ่งขึ้นณวันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๒ ค่ำ ยกไปประทับร้อนปากน้ำพิงเพลาประมาณยามหนึ่งเข้าตีเมืองพิษณุโลกได้ หลวงโกษายังคิดมิชอบหนีออกจากเมืองขึ้นไปตั้งค่ายรับอยู่ณตำบลโททก[๑] แล้วเลิกหนีไป

(๑) ตั้งอยู่ทางทิศอิสานของจังหวัดพิษณุโลก

ครั้นณวันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ เสด็จเข้าไปนมัสการพระชินราช, พระชินศรี, พระศรีสากยมุนี ก็ทรงพระโสมนัสปรีดาปราโมทเลื่อมใสศรัทธา เปลื้องพระภูษาจากพระองค์ทรงพระชินราชเจ้าเสร็จ แรมท่าทัพบกฝ่ายตะวันออกอยู่ ๙ เวน พอพระยายมราชขึ้นไปเถิง จึ่งพระราชทานข้าวปลาอาหาร แลน้ำสุราพัดให้พร้อมแล้วสั่งให้ทัพบกยกเร่งรีบขึ้นไปติดเมืองสวางคบุรี แล้วตรัสว่าเราจะยกทัพเรือขึ้นไปบัดนี้ น้ำยังน้อยนักตลิ่งยังสูงอยู่ อ้ายเหล่าร้ายจะได้ท่วงทีลอบยิงเอา แต่ไม่ช้าดอก พอทัพบกข้ามแม่น้ำน้อยเสียได้ ๓ วันน้ำก็จะเกิดมากขึ้น เดชะพระบารมีบรมโพธิสมภาร ครั้นเถิง ๓ วันน้ำก็เกิดมากขึ้น เสมอตลิ่งบ้างล้นตลิ่งบ้างประดุจตรัสไว้นั้น จำเดิมแต่นั้นกองทัพบกทัพเรือทั้งปวง ได้แจ้งเหตุแล้วก็ยกมือขึ้นกราบถวายบังคมเอาพระเดชเดชานุภาพปกเกล้า มีน้ำใจมิได้ย่อท้อต่อการณรงค์องอาจที่จะรบสู้หมู่ปัจจามิตรข้าศึก ด้วยเห็นพระบารมีเป็นแท้

วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ เพลา ๒ โมงเช้า ยกทัพหลวงจากเมืองพิษณุโลกโดยทางชลมารค ประทับรอนแรมไปได้ ๓ เวนพบผู้ถือหนังสือบอกกองหน้า ใจความว่าได้เมืองฝางแล้ว แต่อ้ายเรือนซึ่งคิดมิชอบนั้นหนีไป ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงยังติดตามอยู่ ก็เสด็จรีบไปทั้งกลางวันกลางคืน เถิงตำหนักค่ายหาดสูง ให้นายทัพนายกองเกณฑ์กันไปติดตามอ้ายเรือนฝางแลนางพญาช้างเผือกจงได้

ครั้นวันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ หลวงคชชาติ กองพระยา

อินทรวิชิต จับได้นางพญามงคลเศวตคชสารศรีเมืองตัวประเสริฐ นำมาทูลเกล้าฯ ถวาย ทรงพระกรุณาพระราชทานบำเหน็จโดยสมควร

ครั้นณวันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เสด็จยกพลพยุหโยธาทัพหลวงโดยทางชลมารคไปตำบลน้ำมืด จึงดำรัสให้ตั้งด่านทางชั้นในชั้นนอก ตั้งเกลยกล้อมลาดตระเวนสืบสาวเอาตัวอ้ายเรือนฝางให้จงได้ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับยังพระตำหนักค่ายหาดสูง

ครั้นรุ่งขึ้นวันเสาร์ เดือน ๑๐ แรม ๔ ค่ำ สั่งให้แต่งกฎประกาศกองทัพบกทัพเรือไทยจีนทั้งปวง อย่าให้ข่มเหงรีดราษฎรชาวบ้านแลฆ่าโคกระบือ อนึ่ง นายกองนายทัพผู้ใดได้ปืนแลช้างพังพลายใหญ่ได้ศอกได้นิ้ว รูปดีรูปกลาง ก็ให้ส่งเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย

วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้นค่ำหนึ่ง เสด็จอยู่ณพระตำหนักค่ายหาดสูง แขกเมืองตานีเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภาร ถวายดอกไม้ทองเงิน แลแขกเมืองยักกะตราถวายปืน ๑๐ บอก

วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีขาล โทศก (พ.ศ. ๒๓๑๓) ทรงพระกรุณาให้นิมนต์พระสงฆ์ฝ่ายเหนือมาพร้อมกันหน้าพระที่นั่ง ขุนนางผู้น้อยผู้ใหญ่ฝ่ายทหารพลเรือนเฝ้าพร้อมกัน จึงดำรัสปฤกษาว่า พระสงฆ์บันดาอยู่ฝ่ายเหนือนี้ เป็นพักพวกเพื่อนอ้ายเรือนฝางย่อมคิดถือปืนรบศึก ฆ่าคนปล้นเอาทรัพย์สิ่งของ แลกินสุราส้องเสพด้วยสีกาให้ขาดจากสิกขาบทจัตุปาราชิก เป็นลามกอยู่ในพระศาสนาฉะนี้จะไว้มิได้ อนึ่ง พระสงฆ์ฝ่ายใต้ฝ่ายเหนือ ก็แปลกปลอมกันอยู่มิรู้ว่าองค์ใดดีองค์ใดชั่ว จะได้กระทำสักการบูชาให้เป็นผลานิสงส์แก่ตนแก่ท่าน แลให้พระสงฆ์ว่าแต่ตามสัจตามจริง ถ้าได้ผิดในจัตุปาราชิกแต่กาลใด

กาลก่อน จะพระราชทานผ้าให้สึกออกทำราชการ ที่มิรับนั้นจะให้ดำน้ำกับนาพิกา ๓ กลั้น ถ้าชนะจะให้เป็นเจ้าอธิการราชาคณะฝ่ายเหนือ โดยสมควรแก่คุณความรู้ ที่แพ้นาฬิกานั้นจะให้ลงพระราชอาชญา แล้วสักข้อมือมิให้บวชได้อีกเลย ถ้าเสมอนาฬิกาจะพระราชทานผ้าไตรให้บวชใหม่ ถ้าไม่รับแต่เดิม ครั้นจะให้ลงดำน้ำกลับคืนคำว่าได้ทำผิด จะให้ลงพระราชอาชญาประหารชีวิตเสีย อนึ่ง เมื่อพระสงฆ์จะลงดำน้ำนั้น ให้ตั้งศาลกั้นม่านดาดเพดาน แต่งเครื่องพลีกรรมเทพดาพร้อมแล้ว ทรงพระอธิษฐานให้พระบารมีนั้นช่วยอภิบาลรักษาพระสงฆ์ทั้งปวง ว่าภิกษุองค์ใดมิได้ขาดสิกขาบทจตุปาราชิก ขอให้พระบารมีโพธิญาณของโยม และอานุภาพเทพดาอันศักดิ์สิทธิ์ช่วยอภิบาลรักษาพระผู้เป็นเจ้า อย่าให้แพ้แก่นาฬิกาได้ ถ้าแลภิกษุรูปใดศีลวิบัติด้วยจตุปาราชิก จงสังหารให้แพ้แก่นาฬิกาให้เห็นประจักษ์แก่ตาโลก เดชะพระบารมีสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ครั้งนั้นพระสงฆ์ที่มีศีลบริสุทธิ์ก็ชนะแก่นาฬิกาหาอันตรายมิได้ ที่ภิกษุทุศีลนั้นก็แพ้นาฬิกาเห็นประจักษ์แก่ตาโลกทั้งปวง พระสงฆ์ดำน้ำครั้งนั้น ชนะบ้างเสมอบ้าง แพ้บ้าง เสนาบดีทั้งปวงก็กระทำตามรับสั่งโดยสมควรแก่คุณและโทษ แต่ผ้าไตรที่พระสงฆ์สึกนั้น ได้เผาทำเป็นสมุกไปทาพระมหาธาตุเมืองฝาง แล้วทรงพระกรุณาให้เย็บผ้าจีวรให้ได้ ๑๐๐๐ ไตร บวชพระสงฆ์ไว้ฝ่ายเหนือ แล้วให้ลงมาอาราธนารับพระสงฆ์ราชาคณะแลอันดับ ๕๐ รูปณกรุงธนบุรี ขึ้นไปบวชพระสงฆ์ไว้ทุกหัวเมือง แล้วพระราชทานราชาคณะไว้ให้อยู่สั่งสอนพระสงฆ์ฝ่ายเหนือ พระพิมลธรรมอยู่เมืองฝาง, พระธรรมเจดีย์อยู่ทุ่งยั้ง, พระธรรมราชา,

พระเทพกวี อยู่เมืองสวรรคโลก, พระธรรมอุดมอยู่เมืองพิชัย, พระโพธิวงศ์อยู่เมืองพิษณุโลก

วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรม ๑๐ ค่ำ เสด็จพระราชดำเนินไปยังเมืองสวางคบุรี สมโภชพระธาตุ ๓ เวนแล้ว ให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามแลพระบรมธาตุให้บริบูรณ์ดังเก่า จึงเสด็จพระราชดำเนินไปสมโภชพระฝาง ๓ เวน แล้วเสด็จไปสมโภชพระบรมธาตุเมืองสวรรคโลก

ครั้นณวันศุกร เดือน ๑๑ แรมค่ำหนึ่ง สมโภชพระเมืองพิษณุโลก ๓ เวนแล้ว ข้าหลวงซึ่งมีความชอบในการสงคราม ให้รั้งเมืองครองเมืองตามฐานานุกรมลำดับ เจ้าพระยาพิชัยราชาเป็นเจ้าพระยาสวรรคโลก(๑) พระยายมราชเป็นเจ้าพระยาสุรศรี(๒) รั้งเมืองพิษณุโลก พระศรีราชเดโชรั้งเมืองพิชัย(๓) พระท้ายน้ำรั้งเมืองสุโขทัย เจ้าพระยาอนุรักษ์ภูธรรั้งเมืองนครสวรรค์ พระยาอภัยรณฤทธิ์ไปเป็นพระยายมราช(๔) ให้ว่าที่สมุหนายกด้วย แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับลงมายังกรุงธนบุรี ณวัน ๓ ค่ำ

จุลศักราช ๑๑๓๒ ปีขาลโทศก (พ. ศ. ๒๓๑๓) จะยกทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ เหตุพะม่าเหล่าร้ายเมืองเชียงใหม่ ยกกองทัพลงมา

(๑) มีประวัติพิสดารอยู่ในหนังสือศิลปากร เล่ม ๒

(๒) กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในรัชกาลที่ ๑

(๓) พระยาพิชัยดาบหัก ดูหนังสือเสนาศึกษาและแผ่วิทยาศาสตร์ เล่ม ๑๑ ประจำปี พ. ศ. ๒๔๖๙

(๔) สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ตั้งค่ายล้อมเมืองสวรรคโลกไว้ ได้ยุทธนาการรบกันสามารถ พระบาท สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาให้มีตราขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก, เมืองสุโขทัย, เมืองพิชัย ให้ยกไปช่วยรบ พะม่าก็แตกเลิกหนีไป อาศัยเหตุฉะนี้ (๑) จึงยกพลพยุหโยธาทัพหลวง ทั้งนายไพร่ไทยจีนแขกฝรั่ง ๑๕๐๐๐ สรรพด้วยปืนใหญ่น้อยและเครื่องสรรพาวุธทั้งปวง พระเจ้าอยู่หัวทรงนาวาพระที่นั่งกราบเสด็จโดยทางชลมารคขึ้นไปประทับณพระตำหนักหาดทรายหน้าเมืองฟากตะวันออกเมืองพิชัย กับพักพวกลาวมีชื่อสมัครเข้าทำราชการ ทรงพระกรุณาตั้งให้เป็นพระยาศรีสุริวงศ์ แล้วสั่งให้เจ้าพระยาจักรี (๒) ครู เจ้าพระยามหาราชา อยู่รักษาเรือพระที่นั่งและเรือข้าทูลละออง ฯ ทั้งปวงณเมืองพิชัย แล้วยกพลนิกรโยธาทัพหลวงโดยทางสถลมารค ประทับรอนแรมไปหลายเวน ถึงตำบลกุ่มเหลือง จึงหยุดประทับแรมอยู่ณพระตำหนักค่ายมั่นแทบเชิงม้าพลาด ครั้งนั้นเทศกาลคิมหันตฤดูกันดารด้วยน้ำนัก ผู้มีชื่อเป็นมรรคนายกนำมรรคานั้นกราบทูลว่า แต่เชิงเขาข้างนี้จะไปลงเชิงเขาข้างหน้าโพ้น เป็นระยะทาง ๓ เส้นกันดารน้ำนัก ดำรัสว่าอย่าปรารมภ์เลยเป็นภารธุระแห่งเรา ค่ำวันนี้อย่าดีฆ้องยามจงกำหนดนาฬิกาไว้ เพลา ๕ ทุ่มจะให้ฝนตกลงจงได้ แล้วจึงตรัสสั่งเจ้าพระยาสรประสิทธิ์ให้ปลูกศาลเทพารักษ์เพียงตา กระทำพลีกรรม

---

(๑) จดหมายเหตุโหรมีว่า "จ. ศ. ๑๑๓๒ พะม่ายกมาสวางคบุรี แตกกลับไป" บางทีทัพหลวงจะเพียงขับไล่พะม่าในคราวปราบเมืองสวางคบุรีนั้น หาได้เสด็จเชียงใหม่ไม่

(๒) ตรงนี้ยังไม่กระจ่าง

บวงสรวงเสร็จแล้วทรงพระสัตยาธิษฐาน เอาพระบารมีโพธิสมภารได้สันนิตยาการมาแต่อดีตชาติและปัจจุบันนั้น เป็นที่พึ่งพำนักแก่ไพร่พลทั้งปวง วันนั้นอากาศปราศจากเมฆและฟ้าฉมเห็นผ่องแผ้วเป็นปกติ เดชะอานุภาพกำลังพระอธิษฐานบารมีและเทวานุภาพ ถึงเพลา ๔ ทุ่ม ๘ บาท ก็บันดาลฝนตกลงหนัก น้ำนองขอนไม้ในป่าก็ลอยไหลไปเป็นอัศจรรย์ยิ่งนัก ครั้นเพลาเช้าก็เสด็จดำเนินพลประทับรอนแรมไปจนใกล้เมืองเชียงใหม่[๑] พะม่าและลาวแต่งกองทัพออกรับ ฝ่ายทัพหน้าก็ตีทัพพะม่าแตกเลิกถอยไปจนกำแพง แล้วตั้งค่ายรายล้อมไว้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสถิตอยู่ณพระตำหนักค่ายในกำแพงดิน แล้วสั่งให้นายทัพนายกองทั้งปวงเข้าปล้นปีนในเพลา ๓ ยามเศษ เพื่อจะพึ่งกำลังข้าศึก ได้รบกันกับพะม่าสามารถ จวนรุ่งไปเข้ามิได้ถอยออกมา จึงตรัสว่าอันเมืองเชียงใหม่นี้ต้องท่านายอยู่ คำปรำปราเล่าสืบมาว่ากษัตริย์พระองค์ใดยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่นั้นครั้งเดียวมิได้ ต่อยกไปเป็นคำรบสองจึงได้ ถ้าจะเข้าหาญบุกรุกเอาด้วยกำลังกล้าบัดนี้ก็จะได้ แต่จะเสียไพร่พลมาก และยกมาบัดนี้เหมือนจะดูท่วงทีท่าทางและกำลังข้าศึก ก็ได้เห็นประจักษ์แล้ว ถ้ายกมาครั้งหลังเห็นได้ถ่ายเดียว จึงให้ถอยทัพหลวงล่วงมาเวนหนึ่ง กองทัพทั้งปวงก็เลิกเลื่อนถอยมาตาม ฝ่ายพะม่าก็ยกกองทัพลัดเลาะป่า สะกดตามยิงลงมา ไพร่พลก็ตื่นแตกระส่ำระสาย ถอยย่อยมาจนถึงทัพหลวง อันประทับรับ

(๑) พงศาวดารเชียงใหม่ว่ากองทัพพระโกศายกขึ้นไปประชิด ชะรอยจะเป็นทัพหลวงโกศา (ยัง) เมื่อแตกหนีไปจากเมืองพิษณุโลกกระมัง

อยู่ณเขาช่องแคบนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเห็นดังนั้น จึงเสด็จทรงพระแสงดาบต้อนโยธาทั้งปวง ให้กลับรบพะม่าตะลุมบอนแทงฟันกันเป็นสามารถ ทัพพะม่าล้มตายเป็นอันมาก แตกกระจัดกระจาย ก็เสด็จกลับลงมาเถิงกรุงธนบุรีด้วยสวัสดิภาพ

ลุศักราช ๑๑๓๒ ปีขาลโทศก (พ.ศ. ๒๓๑๓) ทรงพระวิจารณะว่าเมืองเก่าน้อยนัก ไพร่พลสมาก เกลือกมีการสงครามมาหาที่มั่นผู้คนจะอาศัยมิได้ จึงทรงพระกรุณาให้ข้าทูลละออง ฯ ฝ่ายทหารพลเรือนทำค่ายด้วยไม้ทองหลางทั้งต้น เป็นที่มั่นไว้พลางก่อน จึงจะก่อกำแพงเมื่อภายหลัง ให้ทำค่ายตั้งแต่มุมกำแพงเมืองเก่าไปจนวัดบางว้าน้อยวงลงไปริมแม่น้ำใหญ่ แล้วขุดคูน้ำรอบพระนคร มูลดินขึ้นเป็นเชิงเทินตามริมค่ายข้างใน เดือนหนึ่งสำเร็จการ

วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๓[๑] ปีเถาะตรีศก (พ.ศ. ๒๓๑๔) เพลาเช้าโมง ๕ บาท ได้พิชัยฤกษ์ เสด็จลงพระที่นั่งสำเภาทอง ยกทัพหลวงออกจากเมืองธนบุรีไปทางปากน้ำเจ้าพระยา เรือรบ ๒๐๐ ลำ เรือสำเภา ๑๐๐ ลำ พลทหารไทยจีนฝรั่งเป็นคน ๑๕๐๐๐ เศษ สรรพด้วยเครื่องสาตราวุธทั้งปวง เดชะพระบรมโพธิสมภารคลื่นลมร้ายในพระมหาสมุทรก็บันดาลสงบเป็นปกติ เสด็จไป ๕ เวนประทับปากน้ำจันทบูร จึงให้พระยาโกษาเป็นแม่ทัพยกไปตีตะโพงโสมและกองกุก แล้วเสด็จไป ๖ เวน วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒

(๑) จดหมายรายวันทัพคราวเสด็จพระราชดำเนินไปปราบเมืองพุทไธมาศ (ฮ่าเตียน) ยังเหลืออยู่เกือบบริบูรณ์ มีข้อน่ารู้อยู่ในนั้นมาก ดูประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๖

ขึ้น ๘ ค่ำ เถิงปากน้ำพุทไธมาศ สถิตณตึกจีนฟากตะวันตกเฉียงใต้ จึ่งได้มีหนังสือพระยาพิชัยไอศวรรย์กองทัพหน้า ให้ญวนมีชื่อซึ่งจับได้มานั้นถือเข้าไปเถิงพระยาราชาเศรษฐี ว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวยกกองทัพบกทัพเรือมานี้ พระราชประสงค์จะเศกพระองค์รามราชาให้ครองกรุงกัมพูชาธิบดี แล้วจะเอาตัวเจ้าจุ้ยเจ้าเสสังแลข้าหลวงชาวกรุงซึ่งไปอยู่เมืองใด ๆ จงสิ้น ถ้าแลพระยาราชาเศรษฐีมิได้ภักดีด้วยเห็นว่าต้านทานได้ ก็ให้แต่งการป้องกันเมืองจงสรรพ ถ้าเห็นว่าจะสู้มิได้ ก็ยังทรงพระกรุณาโปรดอยู่ ให้ออกมากราบถวายบังคม เราจะช่วยท่านบำรุง เถิงว่าแก่แล้วมามิได้ ก็ให้แต่งหุเอียบุตรออกมาถวายบังคมจงฉับพลัน ถ้าช้าอยู่จะทรงพระพิโรธฆ่าเสียให้สิ้น พระยาราชาเศรษฐีจึงให้หนังสือตอบออกมาว่า ซึ่งให้หนังสือมาเถิงข้าพเจ้า ๆ ขอบใจนัก จะหาขุนนางมาปฤกษาให้พร้อมกันก่อน ถ้าประนอมพร้อมกันแล้วจึงจะบอกไปให้แจ้ง แลพระยาราชาเศรษฐีก็มิได้ให้ผู้ใดออกมาบอก จึงดำรัสสั่งกรมอาจารย์ให้จัดกันที่แกล้วหาญเข้าปล้นเมืองทั้งนายไพร่ ๑๑๑ คน จึงให้เกณฑ์ทหาร ๒๔๐๐ เข้าสมทบแล้วพระราชทานฤกษ์แลอุบายให้ปล้นในเพลา ๒ ยามนั้น ก็ปีนกำแพงเข้าไปได้ จุดเพลิงขึ้นสว่างรุ่งเรือง ได้ยุทธนาการรบกันกับญวนซึ่งอยู่ในเมืองนั้นช้านาน แลนายทัพนายกองรี้พลทั้งปวงซึ่งตั้งค่ายรายล้อมอยู่นั้น จะบุกรุกเข้าไปช่วยก็มิได้ ด้วยญวนยังรักษาหน้าที่ยิงรบอยู่ ไพร่พลทั้งปวงก็อิดโรยลง เดชะบรมโพธิสมภารบันดาลดลจิตต์

โยธาทหารทั้งปวงให้สำคัญว่าเสด็จไป ก็มีน้ำใจองอาจแกล้วหาญยิ่งนัก ตีกระโจมเข้าไปทั้งบกทั้งเรือ จีนญวนซึ่งรักษาหน้าที่ก็แตกหนีไป พอรุ่งขึ้นวันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เพลาเช้าก็เข้าเมืองได้ และพระยาราชาเศรษฐี(๑) ลงเรือหนีไปได้ วันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เสด็จเข้าไปสถิตในวังพระยาราชาเศรษฐี จึงตรัสถามพระญาณประสิทธิ์ พระสุธรรมาจารย์ อาจารย์จันทร์ ว่าเมื่อคุมทหารเข้าหักค่ายนั้นเข้าข้างฐานใด อาจารย์ทั้งสามให้การมิได้ตรงกัน จึงเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรดูทหารเข้านั้น เห็นผิดด้วยพระราชดำริ ตรัสว่าข้าศึกหนีไปได้ด้วยเข้าผิดกับรับสั่ง ถ้าต่อสู้ก็จะเสียราชการ จึงให้ลงพระราชอาชญาทั้งนายไพร่ ซึ่งมีความชอบหักค่ายเข้าได้นั้น พระราชทานเงินเป็นบำเหน็จทั้งนายไพร่ ๓๒๕ ชั่ง แล้วให้มีกฎประกาศห้ามอย่าให้รับราชบาทว์จีนญวนชาวเมือง ให้ค้าขายตามภูมิลำเนาแต่ก่อน แล้วพระราชทานตั้งพระยาพิพิธผู้ช่วยราชการโกษาธิบดีเป็นพระยาราชาเศรษฐี รั้งเมืองพุทไธมาศ แล้วยกทัพหลวงจากปากน้ำพุทไธมาศไปตีกรุงกัมพูชาธิบดี เสด็จโดยทางชลมารคประทับรอนแรมรายทางขึ้นไปจนถึงพนมเพ็ญ เจ้าพระยาจักรี(๒) ยกลงมา

---

(๑) ภายหลังจึงมาขอสวามิภักดิ์ ก็โปรดให้เป็นเจ้าเมืองตามเดิม

(๒) ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่าเป็นสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ตามหลักฐานส่วนมากยุติต้องกันว่า เวลานั้นสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังดำรงพระยศเป็นเพียงพระยายมราช จนถึงปลายปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗ หรือต้นปีมะแม พ.ศ. ๒๓๑๘ จึงเลื่อนมาเป็นพระยาจักรี คงอยู่ในชั้นนี้ต่อมาจน พ.ศ. ๒๓๒๐ จึงได้เป็นเจ้าพระยาจักรี ส่วนในที่นี้ก็คือเจ้าพระยาจักรี (หมุด) นั้นเอง

จากกัมพูชาธิบดีกราบบังคมทูลว่า พระองค์อุทัยยกหนีไปตั้งอยู่บ่อพนม แล้ว ครั้นทรงฟังจึงสั่งให้เจ้าพระยาจักรียกไปตามในวันนั้น ครั้นเพลาบ่าย ๓ โมงเศษยกทัพหลวงตามไป ประมาณยามหนึ่งก็ได้ทรงฟังหนังสือบอกเจ้าพระยาจักรีว่า ญวนลูกหน่ายมารับพระองค์อุทัยไปแล้ว จึงหยุดประทับแรมอยู่ณเรือพระที่นั่งหน้าบ้านตำหนักเวนหนึ่ง เพลาเช้ายกกลับคืนมาถึงปากคลองมักกะสา พบครัวแลเรือเป็นอันมาก แล้วยกมาประทับเกาะพนมเพ็ง พระองค์รามราชาลงมาเฝ้า

ต้นฉบับต่อจากนี้ยังขาดอยู่ตอนหนึ่ง

ข้อความที่ขาดนั้น คือ

(๑) ทัพหลวงเสด็จมาเมืองพุทไธมาศ (ฮ่าเตียน)

(๒) ทัพหลวงเสด็จกลับกรุงธนบุรี

(๓) พระยาราชาเศรษฐีญวนคนเก่ายอมสวามิภักดิ์ (ดูประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๙)

(๔) กองทัพพะม่ายกมาตีเมืองพิชัยครั้งที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๕

(๕) โปรดให้สักท้องมือหมายหมู่เลขไพร่หลวง, เลขสังกัดพรรค์ และเลขหัวเมือง ใน พ.ศ. ๒๓๑๖

(๖) กองทัพพะม่ายกมาตีเมืองพิชัยครั้งที่ ๒

(๗) เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๓๑๗ ทัพหลวงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปปราบพะม่าเมืองเชียงใหม่

ต่อไปนี้เป็นพระราชพงศาวดาร

วันศุกร เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำ (พ.ศ. ๒๓๑๗) เพลาบ่ายแล้ว ๒ โมงเศษ เสด็จ ฯ อยู่ณพระตำหนักค่ายเมืองลำพูน ทรง ฯ ให้หาพระยาจ่าบ้าน พระยาลำพูน ลาวแสน ขุนหมื่น พักพวกสมกำลัง (๑) ซึ่งได้ทำราชการด้วยกันมาเฝ้าให้พร้อม แล้วพระราชทานเสื้อผ้าคนละสำรับ ตามบันดาศักดิ์นายไพร่เป็นอันมาก แล้วพระราชทานผ้านุ่งห่มแก่ภรรยาพระยาจ่าบ้าน พระยาลำพูน

วันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ครั้นเพลาย่ำรุ่งแล้ว ตระเตรียมปืนเกนหาม ลูกหลวง ลูกชะเลย พร้อมสรรพ ทรงช้างต้นพลายคเชนทรเยียรยง เสด็จ ฯ ยกพลนิกรโยธาทัพหลวงจากค่ายเมืองลำพูนขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ประทับร้อนณพระตำหนักค่ายบ่อคกทาง ๓๕๒ เส้น แล้วยกจากบ่อคกไป เพลาบ่าย ๓ โมงเศษถึงพระตำหนักค่ายมั่นริมน้ำเมืองเชียงใหม่ทาง ๑๗๒ เส้น จึงตรัสสั่งให้ยับยั้งโยธาหาค่ายไว้ให้พร้อม พรุ่งนี้จึงจะยกทัพหลวงขึ้นไปปิดทางองวะไว้ จับเอาเป็นให้สิ้น

ในวันนั้นเพลายามเศษ โป่ชุกพลา, มะยุง่วน เจ้าเมืองเชียงใหม่รู้ว่าทัพหลวงยกขึ้นไป จะอยู่ต้านมิได้ ด้วยกลัวพระเดชเดชานุภาพพระบารมี พาครัวหนีออกจากเมืองไปทางประตูช้างเผือก ด้วยความกลัวย่ำเหยียบกันออกไปตายอยู่ณประตูนั้นประมาณ ๒๐๐ เศษ ที่ยังหลงรบอยู่ก็มีบ้าง แลกองเจ้าพระยาสุรศรี ซึ่งตั้งค่ายล้อมอยู่ตรงประตู

(๑) คนสำคัญของเชียงใหม่

ทำแพนั้นออกหักค่าย ชิงได้ค่ายพม่า ๓ ค่าย แทงฟันพม่าตายเป็นอันมาก

ครั้นรุ่งขึ้นณวันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เพลารุ่งเช้า สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงช้างต้นพระที่นั่งพลายคเชนทรเยียรยง เสด็จ ฯ ไปทอดพระเนตรค่ายข้าทูลละอองฯ ซึ่งตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่รอบแล้ว เสด็จ ฯ กลับมาพระตำหนัก พระยายมราช ผู้ว่าที่สมุหนายก (๑) แม่ทัพแลนายทัพนายกองทั้งปวงมาเฝ้าพร้อมกัน จึ่ง ทรง ฯ ตรัส ประภาษ ว่า พะม่ายกหนีไปทั้งนี้ เป็นความคิดฤทธิอุบายของผู้ใด พระยายมราช ผู้ว่าที่สมุหนายก แลนายทัพทั้งปวงพร้อมกันกราบทูลว่า แต่กำลังข้าราชการทำสงครามกับพะม่า ๆ มิได้ยกหนีไป ออกรบเนือง ๆ ครั้นเสด็จ ฯ ยกทัพหลวงขึ้นมาถึง พะม่ายกหนีไป เห็นเป็นอัศจรรย์นัก อันพะม่ายกหนีไปนี้ ด้วยพระเดชเดชานุภาพพระบารมีเป็นแท้ อนึ่งพระสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่บอกว่า วันเสด็จ ฯ ถึงเพลายามเศษ เป็นอัศจรรย์แผ่นดินในเมืองเชียงใหม่ไหว

อนึ่งทรงพระกรุณาพระราชทานฉลองพระองค์ผ้าส่านพระยายมราช ผู้ว่าที่สมุหนายก, เจ้าพระยาสุรศรี ด้วยพระยายมราช ผู้ว่าที่สมุหนายกเหนื่อยหนักกว่าทั้งปวง แล้วพระราชทานผ้าไหมแดง ผ้าไหมม่วง ในกองพระยายมราช ผู้ว่าที่สมุหนายก ๕๕ ผืน ให้แจกทหารซึ่งมีความชอบ กองเจ้าพระยาสุรศรี ๔๕ ผืนให้แจกทหาร

---

(๑) นี่คือสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ตำแหน่งสมุหนายกนั้น ได้พบร่างท้องตราปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗ ได้ความว่าเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชรักษาการอยู่

อนึ่ง สั่งให้ลงพระราชอาชญาเจ้าพระยาสวรรคโลก (๑) ด้วยมิได้ปลงใจในราชการ ให้แต่ขุนหมื่นผู้น้อยทำการ ตัวนั้นอยู่แต่ไกล ให้จำครบแล้วให้เฆี่ยน ๓๐ ที พระหลวงขุนหมื่น ๓๐ ที นายหมวด ๒๐ ที แล้วให้ริบเอาสิ่งของซึ่งแต่เมืองเชียงใหม่ได้นั้น ให้สิ้นเชิงทั้งกองเจ้าพระยาสวรรคโลก แล้วตรัสว่า เมืองพะเยาพะม่าเกบลาวอยู่ ๑๐๐๐ ตัว กับกรมการทั้งปวงจะอาษาตี ทำราชการแก้ตัวจะได้หรือมิได้ เจ้าพระยาสวรรคโลกกับกรมการทั้งปวงกราบทูลว่าได้ มิได้ ให้ลงพระราชอาชญาถึงสิ้นชีวิต

วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เสด็จอยู่ณพระตำหนักค่ายเมืองเชียงใหม่ ทรง ฯ ตรัสสั่งว่า นายทัพนายกองทั้งปวง ถ้าผู้ใดได้ไทยชาวกรุง ฯ และแว่นแคว้นกรุง ฯ ไว้ ให้ส่งมาถวายจงสิ้นเชิง ถ้าผู้ใดเบียดบังไว้ สืบได้จะเอาเป็นโทษตามกฎ

วันอังคาร เดือนยี่ แรม ๑ ค่ำ นายทัพนายกองส่งสิ่งของแลครัวมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ได้ปืนใหญ่ ๑๑๐ ปืนน้อย ๒๐๐๐ (รวม) ๒๑๑๐ บอก, ฆ้อง ๓๒ คู่, ม้า ๒๐๐ ไทย, มอญ ๕๐๐, ครัวไทยชาวสวรรคโลก ๕๐๐ เศษ จึงตรัสสั่งว่า ครัวไทยชาวสวรรคโลกเป็นกบฏต่อแผ่นดิน หนีไปอยู่กับพะม่าเมืองเชียงใหม่ นำพะม่าลงมารบเมืองสวรรคโลก จะเอาไว้มิได้ จะเป็นเยี่ยงอย่างเสียราชการแผ่นดินไป

(๑) มีร่างท้องตราเป็นหลักฐานว่า เมื่อ พ. ศ. ๒๓๑๗ คราวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปปราบพะม่าเชียงใหม่นั้น เจ้าพระยาสวรรคโลกต้องโทษอยู่กรุงธนบุรี หาได้ตามเสด็จไปในงานพระราชสงครามด้วยไม่, ดูศิลปากร เล่ม ๒

ให้ครอกเสียจงสิ้นทั้งบุตรภรรยา อนึ่ง ข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ปรึกษาพร้อมกัน กราบทูลขอชีวิตไว้ให้เป็นตะพุ่นหญ้าช้าง จึงทรงพระกรุณาพระราชทานชีวิตไว้

วันพุธ เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ เพลาเช้า เสด็จฯ ไปนมัสการพระพุทธปฏิมากรณวัดพระสิหิงค์ในเมืองเชียงใหม่ แล้วเสด็จฯ ไปทอดพระเนตรเรือนโปมะยุง่วนเจ้าเมืองเชียงใหม่

อนึ่ง ลาวมีชื่อทิ้งปวงว่า แต่ก่อนมาถ้าเทศกาลเดือนยี่ น้ำณแม่น้ำเมืองเชียงใหม่ลง แลบัดนี้น้ำขึ้นมากศอกหนึ่งเป็นอัศจรรย์

วันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรม ๓ ค่ำ เสด็จอยู่ณพระตำหนักริมน้ำเมืองเชียงใหม่ ทรงฯ ตรัสว่า พระยาลาวมีชื่อสวามิภักดิเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ได้ทำราชการช่วยรบพะม่ามีความชอบ ทรงฯ พระราชทานพระแสงปืนยาว ปืนสั้น หอก เสื้อผ้า แก่พระยาจ่าบ้าน ให้ถือพระราชอาชญาสิทธิ เป็นพระยาวิเชียรปราการ ครองนครเมืองเชียงใหม่ พระราชทานพระแสงปืนยาว เสื้อผ้า แก่พระยาวังพราวผู้หลาน ให้เป็นพระยาอุปราชา ฝ่ายหน้านครเชียงใหม่ พระราชทานพระแสงปืนยาว เสื้อผ้า แก่น้อยโพธิ เป็นราชวงศ์ พระราชทานพระแสงปืนยาว ปืนสั้น หอก เสื้อผ้า แก่พระยาลำพูน ให้ถือพระราชอาชญาสิทธิ เป็นพระยาอัยวงศ์ ครองนครหริภุญชัย พระราชทานพระแสงปืนยาว เสื้อผ้าแก่ค่อมต่อผู้น้อง ให้เป็นพระยาอุปราชา ฝ่ายหน้านครหริภุญชัย พระราชทานพระแสงปืนยาว พระแสงหอก เสื้อผ้า แก่กาวิละ ให้ถือพระราชอาชญาสิทธิเป็นพระยากาวิละครองนครลำปาง พระราชทานเสื้อผ้าแก่น้อยธรรมผู้น้อง ให้เป็นพระยา

อุปราชาฝ่ายหน้านครลำปาง พระราชทานเสื้อผ้าแก่นายส่ม นายดวงทิพ นายมูลา นายคำพั้น นายบุญมา ผู้น้อง เป็นราชวงศ์

อนึ่ง ให้จัดแจงตั้งแต่งพระหลวงแสนขุนหมื่นขึ้นไว้ แต่ในแว่นแคว้นเมืองเชียงใหม่, เมืองหริภุญชัย, เมืองนครลำปาง, เมืองแพร่, เมืองเถิน, บ้านกอะ, (๑) ดอกเหลก, บ้านนา, ตามรีตตามกอง รั้งเมืองครองเมืองเชียงใหม่, เมืองหริภุญชัย, เมืองนครลำปาง, เมืองแพร่, เมืองเถิน ตามบุรพประเพณีสืบมา

วันศุกร เดือนยี่ แรม ๔ ค่ำ เพลาเช้า เสด็จ ฯ ยกพลพยุหยาตราทัพหลวง จากค่ายเมืองเชียงใหม่กลับคืนพระนคร ให้เจ้าพระยาจักรี (๒) แม่กองทัพอยู่ช่วยจัดแจงเมืองเชียงใหม่ อนึ่ง ให้คอยฟังข่าวราชการซึ่งกองทัพไปตามพะม่า ได้เหตุแล้วจึงเลิกทัพลงมา ตรัสสั่งแล้วเสด็จ ฯ มาประทับแรมอยู่ณพระตำหนักค่ายเมืองหริภุญชัย จึงเสด็จ ฯ ไปนมัสการพระบรมธาตุ โปรยเงินพระราชทานแก่ลาวเป็นอันมาก แล้วให้พระยาวังพราว น้อยโพธิ ถือน้ำพระพิพัฒสัจจา จำเพาะพระบรมธาตุเมืองหริภุญชัย ในวันนั้นพระยาวิเชียรปราการถวายนัดดานารีเป็นบาทบริจาริกผู้หนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงิน ๑ ชั่ง ผ้าสำรับหนึ่ง แล้วส่งตัวนารีผู้นั้นคืนให้พระยาวิเชียรปราการ (๓)

---

(๑) ต้นฉบับเขียน เกาะ เป็น กอะ จึงคงไว้ตามต้นฉบับ

(๒) ไม่บอกว่าพระยายมราชได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาจักรี แต่ในที่นี้ ดูเหมือนจะไม่ใช่เจ้าพระยาจักรี (หมุด) สมุหนายก

(๓) ได้ความว่า การที่ไม่ทรงรับนั้น เพราะทรงรังเกียจในการพรากลูกเขา ดังจะเห็นได้ในตอนพระยากาวิละนำถวายนัดดานารีต่อไป

ครั้นรุ่งขึ้นณวันเสาร์ เดือนยี่ แรม ๕ ค่ำ เสด็จฯ จากเมืองลำพูน มาประทับแรมแม่ทา

ครั้นรุ่งณวันอาทิตย์ เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ ยกจากแม่ทามาประทับแรมแม่ล้น

ครั้นรุ่งณวันจันทร์ เดือนยี่ แรม ๗ ค่ำ ยกจากแม่ล้นมาประทับแรมหางฉัตร

ครั้นรุ่งณวันอังคาร เดือนยี่ แรม ๘ ค่ำ ยกจากหางฉัตรมาประทับแรมลำปาง เพลาบ่าย ๕ โมงเสด็จฯ มานมัสการลาพระบรมธาตุ บูชาด้วยดอกไม้ทอง, เงิน แล้วโปรยเงินพระราชทานแก่ลาวเป็นอันมาก แล้วได้ครัวชาย ๓ หญิง ๑๔ (รวม) ๑๗ คน ถวายเป็นข้าพระบรมธาตุลำปาง

อนึ่ง พระยากาวิละถวายนัดดานารีเป็นบาทบริจาริกผู้หนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงิน ๑ ชั่ง ผ้าสำรับหนึ่ง สั่งให้คืนแก่พระยากาวิละดังเก่า พระยากาวิละ พระยาอุปราชา กราบทูลฯ ว่า บัดนี้เจ้าตัวก็สมัคร บิดามารดาญาติพี่น้องทั้งปวงก็ยอมพร้อมกันอันจะเป็นโทษด้วยพลัดพรากจากบิดามารดา ดุจหนึ่งทรงพระกรุณาเห็นหามิได้ ทรงพระดำริเห็นว่า ตั้งใจสามิภักดิ์เป็นแท้แล้ว จึงพาตามเสด็จฯ มาด้วย

อนึ่ง สั่งให้บิดาพระยากาวิละ พระยากาวิละ น้อยธรรม อุปราชา คำพันธุ์ คำล่า ราชวงศ์ ถือน้ำณพระวิหารวัดพระบรมธาตุลำปาง เสด็จฯ ประทับแรมณพระตำหนักค่ายลำปาง ๒ เวน

ครั้นรุ่งณวันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรม ๑๐ ค่ำ ยกจากลำปางมาประทับแรมห้วยน้ำต่ำ

ครั้นรุ่งณวันศุกร เดือนยี่ แรม ๑๑ ค่ำ ยกจากห้วยน้ำต่ำมาประทับแรมนายาง

ครั้นรุ่งวันเสาร์ เดือนยี่ แรม ๑๒ ค่ำ เพลาบ่ายโมงเศษ เสด็จ ฯ มาถึงพระตำหนักที่ประทับท่าเรือเมืองเถิน นับระยะทางแต่เมืองเชียงใหม่มา ๕๒๑๔ เส้น

วันอังคาร เดือนยี่ แรม ๑๕ ค่ำ เพลาเช้า ยกจากเมืองเถิน เสด็จ ฯ โดยทางชลมารคมา ๒ เวน พระเชียงทองบอกขึ้นไปให้กราบทูลว่าพะม่ายกเข้ามาทางด่านแม่ละมาว

วันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ ถึงพระตำหนักเมืองตาก จึงตรัสสั่งให้หลวงมหาเทพเป็นแม่ทัพ แลจมื่นไววรนาถยกไป พระราชทานม้าต้นสำหรับกองทัพ ๕ ม้า ทรงจัดแจงทัพเสร็จแล้ว เพลาย่ำฆ้องค่ำเสด็จ ฯ มาประทับอยู่ณหาดทรายบ้านตาก บอกไปให้กราบทูลว่า พะม่าซึ่งยกเข้ามาทางด่านแม่ละมาวนั้น ตีแตกเลิกไปแล้ว จึงตรัสสั่งให้นายควร(๑) นายเวรมหาดไทย ลงไปบ้านระแหง บอกกองทัพพระยากำแหงวิชิตให้เร่งยกออกไปก้าวสะกัดตีเอาจงได้ เพลา ๒ ยามจึงเสด็จ ฯ ลงเรือหมื่นจง กรมวัง ล่องลงมา หลวงรักษ์โกษาลงท้ายที่นั่งมาด้วย พบเรือนายควรมาสืบราชการกลับขึ้นไปกราบทูลว่า เห็น

(๑) นายควรรู้อรรถ

กองไฟอยู่ริมน้ำ ได้ยินเป็นเสียงพะม่าเห่ขึ้น จึงตรัสว่าจริงหรือประการใด กราบทูลว่า ได้ยินมั่นคง ก็ทรงพระวิมุติสงสัย ให้นายควรนำเสด็จ ๆ ลงไป ครั้นเห็นกองไฟ จึงประทับเรือพระที่นั่งไว้ ให้หมื่นจงไปสอดแนมดู เห็นเรือตะรางใส่พะม่าเมืองเชียงใหม่ พระเพ็ชรปาณี ๆ คุมมาให้เห่ขานยาม ครั้นแจ้งประจักษ์แล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินล่องลงมา เรือพระที่นั่งกระทบตอไม้ล่มลง จึงเสด็จ ๆ ขึ้นไปณหาดทราย พบนายชู, นายเกดละคร นั่งผิงไฟอยู่ นายชูจึงถวายผ้าสายผืนหนึ่ง เช็ดพระบาทพระชงฆ์ ฝ่ายหลวงรักษ์โกษาจึงเชิญห่อพระภูษาซึ่งชุ่มน้ำมาคลี่ออกดู พระภูษาทั้งนั้นชุ่มเป็นน้ำย้อย แต่พระภูษาสำนององค์หนึ่งแห้งเป็นปกติอยู่ เห็นอัศจรรย์นัก จึงเอามาทูลเกล้า ฯ ถวาย แล้วเสด็จ ๆ มาโดยทางสถลมารค หลวงรักษ์โกษา นายควร ตามเสด็จมาด้วย เพลาย่ำรุ่งขึ้นณวันศุกร เดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ ถึงพระตำหนักสวนมะม่วงบ้านระแหง จึงทรง ฯ สั่งให้ปรึกษาคุณและโทษนายควร จึงปรึกษาว่าทรง ฯ ใช้นายควรไปราชการ แลนายควรไปได้ยินเสียงพะม่าคนโทษ แล้วมิได้สอดแนมเข้าไปใกล้พิจารณาให้ถ่องแท้ แลมากราบทูลว่าได้ยินเสียงพะม่าเห่อยู่ ให้สงสัยพระทัยนัก ต้องด้วยโทษ ๖ สถาน ประการใดประการหนึ่ง แลซึ่งนายควรได้ตามเสด็จ ๆ มาเป็นเพื่อนพระองค์เมื่อกันดารนั้น เป็นความชอบ คุณกับโทษลบกลบกัน

อนึ่ง ทรง ฯ สั่งว่า นายชูละครถวายผ้าสาย ได้เช็ดพระบาทพระชงฆ์เมื่อกันดารเป็นความชอบ พระราชทานเงิน ๕ ตำลึงแก่นายชู

วันเสาร์ เดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ เพลาเช้า ทรง ฯ พระราชทานเงิน

แก่ราษฎรชาวบ้าน ชายหญิงใหญ่น้อยสิ้นทั้งบ้านเสียคนละ ๑ ตำลึง (๑) ณพระตำหนักสวนมะม่วง

วันอาทิตย์ เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จออกณพระตำหนักสวนมะม่วง จมื่นสรรเพชญภักดีกราบทูลว่า ขุนอินทรไกลาศ นายสำ ปี่พาทย์ นายน้อยชินะ คบกันลอบลักทำเงินตอกตราพดด้วงให้ผิดด้วยพระราชกำหนด พิจารณาเป็นสัจแล้ว ให้ประหารชีวิตเสียบไว้หน้าบ้านระแหง (๒)

อนึ่งสั่งให้หาพระยานนท์มาเฝ้า จึงตรัสว่าพระยานนท์หลบราชการ เมื่อเสด็จฯ มาถึงเมืองตาก จัดแจงกองทัพรับสั่งให้หาทุกหมวดกอง พระยานนท์มิได้ไปเฝ้า แล้วพระยาพิพิธโกษาก็ได้บอกกล่าวตักเตือนว่ามีหนังสือบอกข่าวพะม่าเข้ามาด่านแม่ละมาว ให้เร่งไปเฝ้าฯ ทรงฯ จะได้จัดแจงกองทัพ พระยานนท์ก็มิได้ไปเฝ้า ล่วงลงมาบ้านระแหง นั้นเห็นว่าพระยานนท์กลัวพะม่า มิได้สู้เสียชีวิตในราชการเป็นแท้แล้ว ให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยน ๑๐๐ จำครบลงไปณกรุงฯ เอาบุตรภรรยาเฆี่ยนด้วยแล้วริบราชบาทว์ให้สิ้นเชิง แล้วทะเวนบก ๓ วัน ทะเวนเรือ ๓ วันแล้วประหารชีวิตเสีย

วันอังคาร เดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ ผู้มีชื่อบ่าวหลวงอินทรเทพ (๓) ผู้ว่า

(๑) ดูกฎหมายฉบับตราสามดวง ว่าด้วยพระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๑

(๒) ดูกฎหมายฉบับตราสามดวงว่าด้วยพระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๘

(๓) ถูกลงพระราชอาชญาเท่ากับพระยาประชาชีพ พ.ศ. ๒๓๑๔ เมื่อเสด็จไปปราบเมืองพุทไธมาศ ดูประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๖

ราชการกรุง ฯ ฟ้องกราบทูลพระกรุณาใจความว่า หลวงอินทรเทพ เบิกข้าวหลวงฉางเมืองตาก มิได้แจกไพร่กองทัพ เอาข้าวนั้นไปขายแก่พระยานนท์ เอาเงินส่งไปแก่ภรรยา ครั้นถามได้เนื้อความเป็นสัจแล้วให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยน ๑๐๐ แล้วให้ปรับไหมใช้ข้าว ๑๐ ต่อ แล้วให้เป็นแต่นายหมวดคุมไพร่ เอาบุตรภรรยาจำไว้ มีการศึกเมื่อใดจึงให้ไปทำราชการแก้ตัว ถ้ามีความชอบแล้ว บุตรภรรยาตัวนั้นคงที่เป็นหลวงอินทรเทพดังเก่า

อนึ่งทรง ฯ พระราชทานปืนคาบสิลา ๑๐๐ บอกไว้สำหรับบ้านระแหงจะได้ป้องกันข้าศึก แล้วพระราชทานเสื้อผ้าแก่พระยารามัญมีชื่อเป็นอันมาก ซึ่งครัวไทย ครัวรามัญ ๕๓๓๕ เข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภาร พระราชทานข้าวปลาอาหาร จัดเรือส่งลงไปกรุง ฯ

วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำ เพลาเช้า เสด็จ ฯ ไปนมัสการพระปฏิมากรณวัดกลางดอยเขาแก้ว จึงตรัสประภาษถามพระสงฆ์ว่า พระผู้เป็นเจ้าจำได้หรือไม่ เมื่อโยมยังอยู่บ้านระแหง โยมยกระฆังแก้วขึ้นชูไว้กระทำสัตยาธิษฐานเสี่ยงพระบารมีว่า ถ้า ฯ ข้า ฯ จะได้ตรัสแก่พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณในอนาคตกาลเป็นแท้ ฯ ข้า ฯ ตีระฆังแก้วเข้าบัดนี้ให้ระฆังแก้วแตกจำเพาะแต่ที่จุก จะได้ทำเป็นพระเจดีย์ฐานแก้วบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ครั้นอธิษฐานแล้วตีเข้า ระฆังแตกจำเพาะแต่ที่จุก ก็เห็นประจักษ์เป็นอัศจรรย์ครั้งหนึ่ง พระสงฆ์ถวายพระพรว่าจริงดังพระราชโองการ

วันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ เพลาเช้า ยกจากบ้านระแหง

เสด็จ ฯ มาโดยทางชลมารค ทรงพระราชศรัทธาถวายผ้าสะบง, จีวร แก่พระสงฆ์ทุกอาราม แล้วพระราชทานเงินแก่ราษฎร ชายหญิงใหญ่น้อยทุกบ้าน รายทางลงมา ๕ เวนถึงกรุงธนบุรี ณวันอังคาร เดือน ๓ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เพลาเช้า

วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำ พระยายมราชนายทัพนายกองทั้งปวง บอกมาให้กราบทูลพระกรุณาขอกองทัพออกไปช่วย เห็นกำลังพะม่าหนักมา จึงทรงพระกรุณาให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ, พระยาธิเบศรบดีเป็นแม่ทัพถือพระราชอาชญาสิทธิ์ กำกับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอยกออกไปตั้งค่ายรับอยู่ณเมืองราชบุรี ครั้นพระเจ้าลูกเธอเสด็จไปถึงเมืองราชบุรี พบพระยาอภัยรณฤทธิ์, พระยาเพ็ชรบุรี, หลวงสมบัติบาล, หลวงลำแดงฤทธา ๔ นายแตกพะม่าเข้ามา แต่พระยาสุนทรพิพิธ, หลวงรักษ์มนเทียร, พระยาสุพรรณบุรี, พระยากาญจนบุรี, พระยานครชัยศรี ๕ นายยังมิพบ จึงบอกเข้ามาให้กราบทูล จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งให้จับบุตรภรรยาพระยาอภัยรณฤทธิ์ แลบุตรภรรยานายทัพนายกองทั้งปวงจำไว้ ให้พระยาอภัยรณฤทธินายทัพนายกองทั้งปวงทำราชการแก้ตัวในกองพระยาธิเบศรบดี ถ้าแตกอีกครั้งหนึ่งจะลงพระราชอาชญาตัดศีร์ษะเสียให้สิ้นทั้งโคตร แล้วให้จัดนายหมวดนายกองมาเข้ากองทัพพระยาธิเบศรเป็นอันมาก แล้วให้เจ้ารามลักษณ์(๑)ถือพระราชอาชญาสิทธิคุมไพร่ ๑๐๐๐ ไปช่วยราชการ ให้เจ้ารามลักษณ์, พระยาธิเบศรบดี ปรึกษาราชการคิดอ่านกันเอาชัยชำนะจงได้

---

(๑) เป็นผู้เข้มแข็งในการสงคราม ต่อมาโปรดให้เฉลิมพระยศทรงกรมเป็น กรมขุนอนุรักษ์สงคราม

วันจันทร์ เดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ เพลาเช้าโมงเศษ ตรัสสั่งให้ประหารศีร์ษะพระเทพโยธาเสีย ด้วยโทษผิดตามเสด็จ ฯ มาถึงแล้ว รู้ว่ามีราชการมิได้มาเฝ้าแหน ต่อให้หาตัวจึงลงมาเฝ้า ตรัสถวายไม่ได้ราชการ เจ้าพระยาอินทวงศาทูล(๑)ขอชีวิตไว้ ว่าโทษผิดแต่มิได้เอาใจใส่ราชการ จึงตรัสว่ามันฆ่าคนเสียได้ น้ำใจกำเริบนัก มิได้มาเฝ้าจะไว้มิได้ จึ่งทรงพระแสงดาบ(๒)ประหารศีร์ษะพระเทพโยธาเสียริมป้อมวิชัยประสิทธิ์หน้าพระตำหนักน้ำ

วันอังคาร เดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ เพลาเช้า เสด็จออกณพระตำหนักแพ ขุนนคร ยกรบัตรเมืองนครชัยศรี บอกมากราบทูลพระกรุณาใจความว่า นายพูน นายสา นายแก่น นายพรม ตำรวจหลัง ๔ คน ถือตราพระราชสีห์ไปเมืองสุพรรณบุรี ไปถึงตำบลบ้านภูม แขวงเมืองนครชัยศรีกับเมืองสุพรรณบุรีต่อกัน พบพะม่าขี่ม้ามาประมาณ ๓๐ ม้าไล่เอา จึงวิ่งหนีเข้ารก แถกะทอผ้าซึ่งใส่ตราพระราชสีห์นั้นตกหายไป อ้ายพะม่าเข้าล้อมบ้านภูม อยู่แต่นายพูน นายสา นายแก่น ๓ คนหนีได้ นายพรมนั้นหายไปไม่พบกัน ครั้นแจ้งในบอกนั้นแล้ว จึ่งสั่งให้พระยาพิชัยไอศวรรย์ ผู้ว่าที่โกษา ยกกองทัพพลรบ ๑๐๐๐ สรรพไปด้วยเครื่องสรรพยุทธ์ ยกไปเมืองนครชัยศรี

---

(๑) ดำรงตำแหน่งอัครมหาเสนาธิบดี ดูประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒ เรื่องทรงตั้งพระเจ้านครศรีธรรมราช และพงศาวดารเมืองถลาง

(๒) ดูกฎมนเทียรบาล ในกฎหมายเก่า ฉบับมิศบรัดเล พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ เล่ม ๒ หน้า ๑๑๘ ข้อ ๒ เรื่องห้ามถวายพระแสงในเวลาทรงพระพิโรธ

อนึ่ง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอซึ่งตั้งค่ายมั่นอยู่เมืองราชบุรีประมาณ ๕ เวน พะม่ายกมาแต่ปากแพรกประมาณ ๒๐๐๐ เศษ ตั้งค่ายอยู่ณบ้านบางแก้ว เจ้ารามลักษณ์, พระยาธิเบศรบดี ปรึกษาพร้อมกัน ให้หลวงมหาเทพเป็นกองหน้า คุมไพร่ทหาร ๑๐๐๐ ยกไปตั้งค่ายประชิดโอบพะม่าบ้านบางแก้วด้านตะวันตก ทัพเจ้ารามลักษณ์พลทหาร ๑๐๐๐ ยกไปตั้งค่ายประชิดโอบไปด้านตะวันออก ครั้นค่ายเจ้ารามลักษณ์, ค่ายหลวงมหาเทพ มั่นแล้ว สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ, พระยาธิเบศบดีจึ่งยกขึ้นไปตั้งมั่นอยู่โคกกะต่าย

วันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๖ ปีมะเมียฉอศก (พ. ศ. ๒๓๑๗) เพลา ๒ โมงเช้า ๗–๘ บาท เป็นมหาพิชัยฤกษ์ เสด็จ ฯ ยกหมู่พลจัตุรงค์พยุหเสด็จ ฯ ไปโดยทางชลมารค ทรงนาวาพระที่นั่งกราบยาว ๑๓ วา พลพาย ๕๐ คน เรือตั้งโยง ๒ ลำ มีแตรสังข์ปี่พาทย์เรือนำ กลองแขก สรรพด้วยโยธาทหารนายไพร่ ๘๘๖๓ คน ปืนใหญ่น้อย ๒๗๗ เสด็จ ฯ ไปปราบพะม่าณแขวงเมืองราชบุรี เพลาบ่ายโมงเศษ ถึงพระตำหนักค่ายท่าจีน เสด็จ ฯ ประทับคอยน้ำขึ้น ครั้นเพลาประมาณ ๕ ทุ่มเศษ เสด็จ ฯ จากค่ายท่าจีนไปในเพลากลางคืน ครั้นรุ่งขึ้นณวันจันทร์ เดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ ถึงที่ประทับค่ายเมืองแม่กลองแล้วยกไปเข้าที่เสวยณวัดกลางค่ายบางกุ้ง แล้วยกไปเพลาบ่ายโมงเศษถึงพระตำหนักค่ายมั่นประทับแรมณเมืองราชบุรี ตรัสสั่งให้พระยาวิจิตรนาวีไปสืบเอาข่าวราชการ ณค่ายพะม่าบางแก้ว แล้วเกณฑ์ทแกล้วทหารยกหนุนไปเป็นอันมาก

วันอังคาร เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ เพลาย่ำฆ้องค่ำแล้ว พระยาวิจิตรนาวีกลับมากราบทูลว่า ข้าทูลละออง ฯ ทั้งปวงซึ่งตั้งค่ายประชิดพะม่านั้น ล้อมค่ายพะม่าไว้รอบแล้ว เห็นจะออกไปมิได้ จึงตรัสสั่งให้เตรียมปืนมหาเศวตรัตน์ (๑) ปืนจ่ารง ปืนหน้าเรือ ปืนขวากเหล็ก พร้อม

---

(๑) เป็นชะนิดปืนทอง มีกฎหมายอย่างทรงพระราชดำริ ให้ทำปืนมหาเศวตรัตน์ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗ ว่า วันเสาร์ เดือน ๘ ปฐมาสาธ แรม ๘ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๖ ปีมะเมียฉอศก เพลาเช้า เสด็จ ฯ ออกทอดพระเนตรปืนหุ่นปืนบนป้อม ทรงพระอักษรในพระกระดานชะนวน แล้วทรง ฯ สั่งว่า ให้กฎหมายไว้ข้างที่ฉบับหนึ่ง กฎหมายให้ช่างฉบับหนึ่ง ด้วยปืนครูนั้น เรือนดินในรูเดิมยาว ๕ นิ้วกับเส้นคาหนึ่ง ให้ทำยาวออกอีกนิ้วหนึ่งนี้ได้ขนาดบนป้อม ทอดพระเนตรแล้ว ปากบั้งรูในให้ทำใหญ่กว่าต้นบั้งเส้นคาหนึ่งโดยรอบ เรือนลูกในลำกล้องคงอยู่ แต่ปากบอกในลำกล้องให้ไขออกชั่วเส้นคาย่อมโดยรอบ ผิวนอกเรือนดิน ให้ไขออกใหญ่กว่าเส้นคาโดยรอบ ผิวนอกเรือนลูก ให้ไขออกสันทัดเส้นคาโดยรอบ ปืนครูยาวคืบ ๘ นิ้วกึ่ง รับสั่งให้ไขยาวออกที่เรือนดินรูบั้งนิ้วหนึ่ง เรือนลูกยาวออก ๑๐ นิ้วกึ่ง ยาวทั้งเรือนดินเรือนลูกเป็นสิบเบ็ดนิ้วกึ่ง ทั้งเดิมครูแลยาวออกเป็นศอก ๘ นิ้ว (ปืนมหาเศวตรัตน์ มีทั้งปืนใหญ่ประจำป้อม และปืนใหญ่สนาม จำนวนน่าจะหลายร้อยบอก ยังเหลือมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร ปรากฏในบัญชีกรมกลาโหม ซึ่งรายงานทูลเกล้า ฯ ถวายเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๐ ปลายรัชกาลที่ ๑ ว่า ได้ย่อยทองปืนมหาเศวตรัตน์ทำการพระพุทธบาท คือ บุหลังคาพระมณฑป ๑๘๐ บอก ทำการวัดพระแก้ว คือ หล่อเสาเม็ด ๒๒ บอก หล่อเสมา ๖๑ บอก บุหลังคาพระมณฑป ๘๐ บอก หล่อระฆังใหญ่รอบ ๘ กำ ๑๔ บอก หล่อเม็ดราวเทียน ๓ บอก ทำการเบ็ดเตล็ด คือ หล่อฐานพระนาก ๖ บอก หล่อครกสากบานประตูรอบพระราชวัง ๖ บอก ทำเครื่องช้าง ๔ บอก รวม ๓๘๖ บอก)

แล้ว ครั้นเพลา ๓ ยามเศษ เสด็จ ฯ ยกพลพยุหจากค่ายมั่นเมืองราชบุรี ไปทางวัดอรัญญิก

ครั้นรุ่งขึ้นณวันพุธ เดือน ๓ แรม ๑๔ ค่ำ เพลา ๔ โมงเช้า เสด็จ ฯ ประทับร้อนณพระตำหนักค่ายพระเจ้าลูกเธอณศาลาโคกกะต่าย แล้วยกไปประทับแรมณพระตำหนักค่ายวัดเขาพระ

ครั้นรุ่งขึ้นณวันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ เพลาเช้า เสด็จ ฯ ไปทอดพระเนตรค่ายพะม่าบางแก้ว ถึงค่ายประชิดหม่อมเจ้ารามลักษณ์ จึ่งตรัสสั่งเจ้าพนักงานให้เร่งทำการปืนใหญ่ ปืนเกนหาม ให้แล้วในเพลาบ่าย ๓ โมง แล้วกำหนดให้บอกมา ฤกษ์ดีจะเสด็จ ฯ ขึ้นไป

อนึ่ง เพลาบ่าย ๒ โมง กองหลวงบำเรอภักดิ์ หลวงราชเสนา พระยารามัญใหม่มีชื่อ ซึ่งมีตราให้หาอยู่ณเมืองราชบุรีขึ้นมาเฝ้า แล้วจึ่งตรัสสั่งให้ไปตั้งค่ายอยู่รักษาสระน้ำเขาเชิงงุ้มไว้ อย่าให้พะม่าชิงเอาได้ เห็นว่าพะม่าขัดสนน้ำ ครั้นเพลาบ่าย ๓ โมงฤกษ์ดีแล้ว สั่งให้ยิงปืนใหญ่เถิด ยังไม่เสด็จ ฯ ก่อน ครั้นเพลาบ่าย ๔ โมงเศษ ขุนปลัดเมืองราชบุรีบอกมาให้กราบบังคมทูล ฯ เป็นใจความว่า พะม่ายกมาณประตูสามบานด่านเจ้าขว้าว คนประมาณ ๒๐๐๐ ม้าประมาณ ๕–๖ จับชาวด่านไปได้ ๒ คน จะยกไปหรือจะตั้งอยู่เป็นประการใด รู้เนื้อความแล้วจึ่งจะบอกมาให้แจ้งต่อครั้งหลัง ครั้นทรงฟังหนังสือบอกแล้วจึ่งสั่งให้พระเจ้าลูกเธอ, พระยาราชาเศรษฐี ยกลงไปรักษาค่ายเมืองราชบุรีไว้ให้มั่นคง อย่าให้เป็นเหตุการณ์ได้ แล้วให้รื้อเอาค่ายเปล่าลงไปตั้งไว้ริมน้ำให้สิ้น ให้ปักขวากจงหนักหนา

วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ เพลาเช้า ๒ โมงเศษ หมื่นบาลราชหัว หมื่นตำรวจในไปสืบข่าวราชการมากราบทูล ฯ ว่า เจ้าพระยาอินทอภัย (๑) ยกไปรักษาสระน้ำเขาชั่วพราน ตั้งค่ายอยู่ ๓ ค่าย คนประมาณ ๓๐๐เศษ

วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ พะม่าเข้าตีครั้งหนึ่งแล้วพะม่าแตกถอยไป คืนวันนั้นพะม่าเข้ารบ ๓ ครั้ง ได้รบพุ่งกันสามารถ จับได้เป็น พะม่า ๒ ลาว ๑ (รวม) ๓ คน แต่พะม่าตายได้เห็นผี ๔๐-๕๐เศษ เจ็บป่วยลำบากเป็นอันมาก ครั้นสืบถามลาวซึ่งจับได้ ให้การว่ายกเข้าตีก่อนนั้น คนประมาณ ๓๐๐ เห็นไม่ได้ ถอยไป จึงยกหนุนเข้ามาอีกครั้งหลัง ๆ ครั้งละ ๘๐๐ ยกมาแต่ค่ายปากแพรก เป็นคน ๓๐๐๐ ด้วยกัน ครั้นได้ทรงฟังจึงสั่งให้เตรียมทหารเสด็จ ฯ ยกไปช่วยเจ้าพระยาอินทอภัย พระเทพวรชุน, หลวงดำเกิงรณภพ กราบทูลห้ามเสด็จ ฯ ไว้ จะขออาษายกไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเทพวรชุน หลวงดำเกิงรณภพ คุมเอาทหารกองนอก ทหารกองใน กองอาจารย์ ทนายเลือก ปืน ๕๑๙ หอก ๒๒๖ (รวม) ๗๔๕ ยกเป็นกองโจรไปช่วยเจ้าพระยาอินทอภัยในวันนั้น

วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ เพลา ๒ โมงเช้า เสด็จอยู่ณพระตำหนักค่ายวัดเขาพระ เจ้ารามลักษณ์ส่งเถรจวงอยู่วัดบางนางแก้ว พะม่าจับไว้ในค่าย หนีออกมาได้ ให้นายจุ้ย มหาดเล็ก คุมตัวมาถวายหน้า

---

(๑) ในหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า มีชื่อ พระอินทอภัย นายกองผู้หนึ่งในกองทัพพระยาเพ็ชรบุรี ซึ่งยกขึ้นไปตั้งรับพะม่าทางเมืองสวรรคโลก ก่อนเสียกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐

พระที่นั่ง จึ่งตรัสถาม ให้การว่าพะม่าอยู่ในค่ายประมาณ ๑๐๐๐ เศษ แต่ได้เห็นผู้หญิง ๒ คน ช้าง ๓ ตัว ม้า ๙ ตัว ซึ่งสะเบียงอาหารนั้นที่มีบ้าง หามิได้บ้าง ถ้าจะเฉลี่ยกันกินไป เห็นจะได้สัก ๑๐ วัน ซึ่งน้ำนั้นจะกินไปได้สักเดือนหนึ่ง อันปืนถูกหลวงถูกชะเลย ซึ่งยิงเข้าไปตกลงในค่าย ถูกคนตายเป็นอันมาก ที่ลำบากก็มี แลพะม่าขุดหลุมอยู่แล้วเอาแตะปิดปากหลุมไว้ เห็นพะม่าระส่ำระสายนัก จึ่งตรัสถามว่าหนีมาหรือ ๆ พะม่าใช้มา ให้การว่า พะม่าจะใช้มาหามิได้ อาตมภาพหนีมา จึ่งตรัสว่าไม่เห็นความจริง ถ้าหนีมา ไหนพะม่าจะไว้ก็จะยิงเสีย เห็นเป็นกลอยู่ ให้นายจุ้ย มหาดเล็ก พาตัวเถรจวงไปส่งไว้ณค่ายเจ้ารามลักษณ์ดั่งเก่า

อนึ่ง ให้หมื่นอองวาจา ล่ามพะม่า สืบถามพะม่าแลลาว ซึ่งเจ้าพระยาอินทอภัยจับได้ส่งมาถวายณค่ายหลวงว่า นายทัพซึ่งยกมาตั้งนั้นก็ดี ตั้งค่ายอยู่นั้นก็ดี ชื่อใด พะม่าให้การว่า ซึ่งยกมาตั้งค่ายสระน้ำนั้นชื่อเนมะโย ยกมาเป็นคน ๑๐๐๐ ซึ่งตั้งค่ายอยู่บางนางแก้วนั้นชื่ออุยยองโป ทัพหน้าคน ๑๐๐๐ เศษ แลซึ่งตั้งค่ายอยู่ปากแพรกนั้นชื่อสะแคงมระนอง ทัพใหญ่ เป็นน้าเจ้าอังวะ คนประมาณ ๓๐๐๐ เศษ ยังยกหนุนมาทางทะวายนั้น คนประมาณ ๑๐๐๐ นายทัพนั้น ๆ ข้า ๆ มิได้รู้จักชื่อ

อนึ่ง สั่งให้พระยาณรงค์วิชิต ไปตัดเอาศีร์ษะพะม่าซึ่งถูกปืนตายณค่ายเจ้าพระยาอินทอภัยณช่องพรานนั้น เอาไปเสียบไว้หน้าค่ายประชิดล้อมไว้นั้น ให้รอบทุกหน้าค่าย

อนึ่ง เพลาบ่าย ๕ โมงเศษ ทรง ฯ สั่งให้ประกาศแก่นายทัพนายกองทั้งปวง ซึ่งล้อมพะม่าไว้ณค่ายนางแก้ว ใจความว่า ให้ขังพะม่าไว้กว่าจะโซ จึ่งเอาข้าวล่อเอา ถ้าพะม่าเรร่อนออกจากค่าย ห้ามอย่าให้ชิงเอาค่ายเปนอันขาดทีเดียว แต่เจ้าหน้าที่นั้นให้รับรองไว้จงหยุด ถ้าพะม่าหนีไปได้ จะเอานายทัพนายกองเจ้าหน้าที่ไพร่พลทั้งปวงเปนโทษถึงสิ้นชีวิต แลให้ตรวจตราถ้าชับตามรับสั่ง

อนึ่ง สั่งให้พระเทพวรชุนคุมทหารปืนไป ๑๐๐ ให้ยกไปช่วยที่หน้าที่คนเบาบางนั้น

อนึ่ง เพลา ๓ ทุ่ม ๙ บาทเสด็จอยู่ณพระตำหนัก ได้ทรงฟังเสียงปืนใหญ่น้อยระดมกันหนักหนา ทรงพระดำริเห็นว่าพะม่าจะยกหนีไป จึ่งตรัสให้กองทหารกองอาจารย์ยกขึ้นไปช่วยเปนอันมาก แล้วเสด็จ ฯ ออกไปนอกค่ายได้ทรงฟังเสียงพะม่าเหงียน ในทันใดนั้นหมื่นบาลราชตำรวจใน มากราบทูล ฯ ว่า พะม่า ออก มา หน้า ค่ายหลวง มหาเทพประมาณ ๓๐๐ ครั้นทหารยิงปืนระดมไป พะม่ากลับเข้าค่าย ที่ถูกปืนตายเปนอันมาก เห็นว่าพะม่าออกมิได้ จึ่งเสด็จ ฯ กลับเข้าไปในค่าย

วันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ เพลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระเทพวรชุนมากราบบังคมทูล ฯ ว่า ได้แต่งให้ผู้มีชื่อไปสอดแนมดู เห็นค่ายพะม่าตั้งอยู่ลูกแก คนประมาณ ๗๐๐–๘๐๐

วันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ เพลาเช้าเสด็จ ฯ อยู่ณ พระตำหนักค่ายวัดเขาพระ ให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนขุนอากาศสรเพลิง ๖๐ ที ขุนคันข้าศึก จีนดวง จีนกี จีนหู้ นายฤกษ์ คนละ ๓๐ ที โทษผิดด้วย

ยิงปืนเกนหามลูกหลวง ลูกเดือน ลูกชะเลย แต่ที่ละนัด มิได้ยิงพร้อมกันทีละ ๔๐–๕๐ นัดตามรับสั่ง ให้ข้าศึกรู้ตัวเสียราชการไป โทษนั้นเป็นมหันตโทษ ให้ลงพระราชอาชญาแต่เพียงนี้ ด้วยทรงพระกรุณาอยู่แต่พอให้หราบจำ

อนึ่ง เพลาเช้า ๕ โมงเศษ หลวงรักษ์มนเทียรมาเฝ้า จึ่งตรัสว่าข้าราชการทั้งปวง ใช้ให้ไปทำการศึกบ้านใดเมืองใด พ่อมิได้ละกดหลังไปด้วย ก็ไม่สำเร็จราชการ ครั้งนี้พ่อไปราชการสงครามเมืองเชียงใหม่ ให้ลูกอยู่ทำราชการข้างหลัง แลมาพ่ายแพ้แก่พะม่าให้ขายพระบาทพ่อ แล้วกล่าวโทษกันว่าอดข้าวปลาอาหาร อันทำการศึกครั้งนี้ พ่อจะชิงชังแก่ลูกผู้ใดหามิได้ รักใคร่เสมอกัน อันเป็นกษัตราธิราชเจ้าแผ่นดิน ถ้าผู้ใดมีความชอบ มิได้ปูนบำเหน็จ ผู้ใดผิดมิได้เอาโทษ ทำฉะนี้ก็ไม่ควรแก่ราชการแผ่นดินหามิได้ อันประเวณีกษัตราธิราช ผู้ใดมีความชอบ ปูนบำเหน็จรางวัล ให้รั้งเมืองครองเมืองตามฐานานุกรมลำดับ ถ้าโทษผิดควรจะตีก็ตี ควรจะฆ่าก็ฆ่าเสีย จึ่งจะชอบด้วยราชการแผ่นดิน จะทำการสงครามกับพะม่าไปได้ แลพ่ออุตสาหะทรมานเที่ยวทำสงครามมาทั้งนี้ ใช่จะจงพระทัยปรารถนาหาความสุขแต่พระองค์ผู้เดียวหามิได้ อุตสาหะสู้ยากลำบากพระกายทั้งนี้ เพื่อจะทำนุบำรุงพระศาสนา ให้สมณะชีพราหมณ์ประชาราษฎรเป็นสุขทั่วขอบขันธเสมา เพื่อจะมิให้มีคนอาสัจอาธรรม์ แลครั้งนี้ลูกทั้งหลายทำการให้พ่ายแพ้แก่พะม่า ครั้นจะเอาโทษก็เสียดายนัก ด้วยได้เลี้ยงดูมาเป็นใหญ่โตแล้ว ผิดครั้งนี้จะยกไว้ให้ทำราชการแก้ตัวครั้ง

หนึ่งก่อน แลเอาบุตรภรรยานั้นมาจำไว้สิ้นแล้ว แลอันจะตั้งค่ายอยู่เมืองราชบุรีนั้น ถ้าพะม่ายกมาตีรับรองหยุดมีชัยชำนะแล้วจึงจะพ้นโทษทั้งนายทั้งไพร่ เร่งคิดอ่านจงดีเถิด อันพ่อจะละพระราชกำหนดพระอัยการศึกเสียมิได้ ถึงมาทว่าจะเป็นนายทัพนายกองมิได้ จะพิททูลขอตัวเป็นไพร่ก็ตามใจสมัคร ถ้าจะทำไปได้ ก็ให้เร่งคิดอ่านทำการแก้ตัวไปให้รอดชีวิตเถิด

อนึ่ง เพลาทุ่มเศษ ได้ทรงฟังเสียงปืนในค่ายวงพาด จึงตรัสสั่งให้กรมอาจารย์ยกเอาทหารปืนออกไปช่วย พะม่าเลาะออกหน้าค่ายได้ให้ช่วยรบหน้าค่ายนั้น ครั้นเพลาค่ำพะม่าออกรบค่ายพระรัตนโกษารบกันสามารถ พะม่าถูกปืนตายประมาณ ๔๐-๕๐ คน ได้พะม่าเป็นคนหนึ่ง แลปืนหอกเป็นอันมาก แล้วพะม่ากลับเข้าค่าย ป่วยเจ็บไปเป็นอันมาก

วันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ เพลาเช้า พระรัตนโกษาส่งพะม่าซึ่งจับได้คนหนึ่งมาถวาย ทรง ฯ สั่งให้ถามว่า นายทัพนายกองพะม่าซึ่งอยู่ในค่ายนั้น ปฤกษากันเป็นประการใดบ้าง พะม่าให้การว่า ที่ปรึกษาจะออกมาถวายบังคมก็มีบ้าง ที่ขัดแข็งก็มีบ้าง ปรึกษามิลงกัน

อนึ่ง เพลาบ่าย ๒ โมงเศษ หลวงบำเรอภักดิ์บอกเนื้อความให้กราบทูลพระกรุณาว่า พะม่าขี่ม้าผ่านมาประมาณ ๓๐ ม้า ครั้นยิงปืนหลายนัด พะม่าชักม้าหนีไป ครั้นได้ทรงฟังจึงสั่งให้พระณรงค์วิชิตคุมเอาปืนหลักไปพระราชทานค่ายหลวงบำเรอภักดิ์ ๓ บอก เจ้าพระยา

อินทอภัย ๓ บอก ให้รักษาค่ายจงดี แล้วสั่งให้ขุนเพชฎาคุมเอาพะม่าซึ่งจับได้ในค่ายวงพาดนั้น ออกไปนอกค่ายหลวงบำเรอภักดิ์ ที่ทางพะม่าขี่ม้าเข้ามา ๓๐ นั้นแล้วแทงเสีย ที่แทงนั้นให้เห็นแผลหอกข้างหลังให้พะม่าซึ่งอยู่ข้างนอกเห็นว่า หนีออกจากค่ายเขาแทงตายสิ้นแล้ว มันจึงจะครั่นคร้ามถง

อนึ่ง เพลาบ่าย ๓ โมงเศษ บังเกิดลมพยุหนักมาหน่อยหนึ่งแล้วหายไป

อนึ่ง เพลาย่ำค่ำแล้ว ๕ บาท ขุนวิเศษโอสถหมอ ถือพระอาการทรงพระประชวรสมเด็จพระพันปีหลวง มาถวาย ณ พระตำหนักค่ายวัดเขาพระ ครั้นทอดพระเนตรอาการแล้ว เร่งให้ขุนวิเศษโอสถกลับไป ถ้าเจ้าคุณเป็นเหตุการณ์สิ่งใด ให้เอาหมอจำไว้แล้วริบให้สิ้น แล้วตรัสว่าพระโรคเห็นหนักจะมิได้ไปทันเห็นพระองค์ ด้วยการแผ่นดินครั้งนี้ใหญ่หลวงนัก ครั้นจะไปบัดนี้ ไม่เห็นผู้ใดที่ไว้ใจอยู่ต้านต่อข้าศึกได้

วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ เพลา ๓ โมงเช้า ตรัสสั่งให้หลวงอภัยสรเพลิงอยู่รักษาค่าย แล้วจึงเสด็จ ฯ ยกจากค่ายมั่นวัดเขาพระ มาประทับอยู่พระตำหนักค่ายโคกกะต่าย โยธาทั้งปวงจะได้อาศัยน้ำเป็นสุข ครั้นถึงพระตำหนักแล้วผู้มีชื่อกราบทูลว่า พะม่าขี่ม้าออกมาไล่คนซึ่งเดินไปมา ณ เชางู จึงเสด็จ ฯ ออกไปนอกค่าย ทอดพระเนตรเห็นม้าพะม่า จึงตรัสสั่งให้อาจารย์, ทหาร, ทนายเลือก, ฝีพาย ถือปืน ๕๐๐ ไล่ตีพะม่าให้แตกกระจัดกระจายไป อย่าให้ตั้งอยู่ได้ ครั้นทหาร ๔ หมู่ยกไปทันพะม่า ได้รบกันเป็นสามารถ พะม่า

แตกไป ถูกปืนตายบ้าง จับได้มาถวายบ้าง จึ่งตรัสสั่งให้ถาม พะม่าให้การว่า เจ้าเมืองทะวายยกมา ๙๐๐ ปืนน้อย ๑๕๐ มาตั้งอยู่ด่านเจ้าขว้าว ๕๐๐ ยกมาเที่ยวลาดตระเวน ๔๐๐ ม้า ๔ ม้า จึ่งตรัสว่า ความชอบซึ่งได้พะม่ามานั้นให้งดไว้ก่อน สำเร็จราชการแล้วจึงจะพระราชทานปูนบำเหน็จ ด้วยทำราชการพร้อมหน้ากันสิ้น

อนึ่ง ทรงพระกรุณาให้สมกำลังข้าทูลละอองฯ ในกองหลวง ตักน้ำแต่โคกกะต่ายขึ้นไป พระราชทานให้ทัพหน้า ซึ่งล้อมพะม่าไว้บางนางแก้วนั้น กับทั้งสะเบียงอาหารสิ่งของบริโภคทั้งปวง ส่งไปพระราชทานเนือง ๆ ไม่ให้ขัดสนด้วยสิ่งใดหามิได้

อนึ่ง ม้าใช้ซึ่งทรง ฯ ให้ไปเอาข่าวราชการณค่ายหลวงบำเรอภักดิ์ ค่ายพระยารามัญใหม่ กลับมากราบทูลว่า จะเข้าไปในค่ายนั้นมิได้ ด้วยพะม่าตั้งค่ายโอบค่ายพระยารามัญไว้ ครั้นได้ทรงฟังจึงตรัสสั่งพระยาธิเบศรบดี คุมเอาทหาร ๕๐๐ กับกองพระยาอภัยรณฤทธิ ผู้ว่าที่กรมเมือง ให้ยกไปช่วยพระยารามัญเป็นคน ๑๐๐๐ พระยาธิเบศรบดียกไปวันนั้น ให้พระยาอภัยรณฤทธิ พระณรงควิชัย พระราชบุริเป็นทัพหน้า พระยาธิเบศรบดีเป็นทัพหลวง กระโจมตีล่วงเข้าไปได้สับประยุทธ์กันเป็นสาหัส พะม่าตาย ๑๐๐ เศษ เจ็บป่วยลำบากไปเป็นอันมาก จะตั้งค่ายลงมิทัน พระณรงควิชัย นายกองทองสุกขุนชะนะ นายเขียวฉะไว ถูกปืนล้มลง เสียนายไพร่หลายคน ไพร่เสียน้ำใจถอยย่นลงมาประมาณ ๖–๗ เส้น รับไว้หยุดแล้วพะม่าถอยกลับ

เข้าค่าย แล้วจึงตั้งค่ายลงไว้ได้ ๖ ค่าย แล้วให้ม้าใช้ลงมากราบทูล ฯ ให้มีตราภาคทัณฑ์ขึ้นไป ว่ารับสั่งให้ตั้งค่ายเดินเข้าไปกว่าจะถึงจึงจะไม่เสียรี้พล แลพระยาธิเบศรบดีกระโจมเข้าไป จะตั้งค่ายตั้งลงมิได้ ให้เสียรี้พลแลพระเกียรติยศทั้งนี้ ชอบจะเอานายทัพนายกองเป็นโทษถึงสิ้นชีวิตจึงจะควร ครั้งนี้ทรงพระกรุณาให้งดไว้ ให้พระยาธิเบศรบดีเร่งตั้งค่ายเดินเข้าไป แก้เอามอญออกมาให้จงได้ ถ้ามิได้จะเอานายทัพนายกองทั้งปวงเป็นโทษถึงสิ้นชีวิตให้สิ้นทั้งโคตร แล้วรับสั่งให้ขุนภักดีสงครามคุมทนายเลือกกองนอก ๕๐๐ ยกขึ้นไปช่วยในวันนั้น ได้ตั้งค่ายเดินเข้าไปได้ ๙ ค่าย ยังอีก ๓ ค่ายจะถึงค่ายรามัญ จึงแต่งทหารออกรบแย้งไว้ เพลาทุ่มเศษพะม่าพะวงรบอยู่ข้างนี้ หลวงบำเรอภักดิ์ พระยารามัญมีชื่อ จึงแหกค่ายหนีออกมาเข้าค่ายพระยาธิเบศรบดีได้

ในวันนั้นเจ้าพระยานครสวรรค์ยกไปถึงโคกกะต่าย ทรงพระกรุณาให้หามาเฝ้า แล้วพระราชทานพระราชอาชญาสิทธิแก่เจ้าพระยานครสวรรค์ กับพระแสงดาบข้างหนึ่ง ให้เจ้าพระยานครสวรรค์[1] ถือพระราชอาชญาสิทธิ ถ้าผู้ใดย่อหย่อน ให้ลงพระราชอาชญาตาม

---

(๑) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า ทรงพระกรุณาให้เจ้าพระยาจักรี (ด้วง) ถือพระราชอาชญาสิทธิ์ แต่ตามหลักฐานปรากฏว่า ในเวลานั้นสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังเสด็จดำรงพระยศเพียงชั้นพระยาเท่านั้น ดูหมายรับสั่งเรื่องการพระราชกุศลสักการะสมเด็จพระบรมศพ กรมพระเทพามาตย์ พ.ศ. ๒๓๑๘ และกฎทรงตั้งพระเจ้านครศรีธรรมราช พ.ศ. ๒๓๑๙ ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒

กำหนดพิชัยสงคราม แล้วพระราชทานเกนหัดถือปืน ๔๐ คน ถูกหาบ ๔๐ คน ม้าต้นม้าหนึ่ง แก่เจ้าพระยานครสวรรค์ แล้วพระราชทานทหารกองนอก ถือปืน ๑๕๐ ถูกหาบ ๑๕๐ คน ให้หลวงอภัยศรเพลิงไปเข้ากองเจ้าพระยานครสวรรค์ แล้วถอดพระธำมรงค์เพชรองค์หนึ่งพระราชทานเจ้าพระยานครสวรรค์ แล้วพระราชทานพรว่า ชยตุภวัง สัพพสัตรู วินาสสันติ ในทันใดนั้นเป็นอัศจรรย์ มหาเมฆยังฝอยฝนให้ตกลงมาหน่อยหนึ่ง

ต้นฉบับต่อจากนี้ยังขาดอยู่อีกตอนหนึ่ง

ข้อความที่ขาดนั้น คือ

(๑) ล้อมจับพะม่าค่ายบ้านนางแก้วได้

(๒) กองพะม่าค่ายเขาชะงุ้มแตกหนีเตลิดไป

(๓) ทัพหลวงเสด็จกลับกรุงธนบุรี

(๔) ทรงปูนบำเหน็จทหารผู้มีความชอบ

(๕) โปรดให้สถาปนากรมสมเด็จพระเจ้าลูกเธอหลานเธอ ที่เข้มแข็งในการสงคราม

(๖) ถวายพระเพลิงสมเด็จพระบรมศพกรมพระเทพามาตย์ (๑) พระบรมราชชนนี ซึ่งเสด็จสวรรคตขณะทัพหลวงยังต่อต้านพะม่าอยู่แขวงราชบุรี

---

(๑) มีหมายรับสั่งเรื่องนี้ในเดือน ๖ พ.ศ. ๒๓๑๘ ว่าด้วยการถวายพระเพลิงพระบรมศพกรมพระเทพามาตย์ ยังไม่ได้พิมพ์

(๗) ได้ข่าวศึกพะม่าจะยกจู่โจมมาทางเหนือ โปรดให้พระยาจักรี (ด้วง) ขึ้นไปช่วยเจ้าพระยาสุรศรี (บุญมา) ณเมืองพิษณุโลก

(๘) อะแซวุ่นกี้ยกทัพดีบุกเข้ามาทางเมืองตาก รุกเรื่อยมาจนเข้าประชิดเมืองพิษณุโลก

(๙) ทัพหลวงรีบยกขึ้นไปตั้งมั่นอยู่ปากพิง โปรดให้ทัพหน้าตั้งค่ายรายขึ้นไปต่อแดนเมืองพิษณุโลก

ต่อนี้ไปเป็นพระราชพงศาวดาร

ให้ประชิโอบหลังพะม่าไว้ มุขมนตรีทั้งปวงก็เห็นด้วย เพลา ๔ ทุ่มเศษ จึงถอยทัพหลวงมาตั้งตามพระดำรินั้น

วัน ๕ ๆ ๓ ค่ำ (พ.ศ. ๒๓๑๘) ให้หากองทัพเจ้าพระยานครสวรรค์ ซึ่งตั้งอยู่ณวัดจันทร์ และพระโหราธิบดี พระยากลางเมือง ซึ่งตั้งวัดบางทราย ยกมาแล้ว ให้เจ้าพระยามหามนเทียรเป็นทัพหลวงถือพล ๕๐๐๐ ให้เจ้าพระยานครสวรรค์เป็นทัพหน้า หลวงดำเกิง หลวงรักษ์โยธา คุมทหารกองนอก, กองใน, กองเกณฑ์หัด ๓๕๐๐ พระราชทานอาชญาสิทธิ์ให้ไปตั้งค่ายรายสุมขึ้นไปดูเชิงข้าศึก ถ้าพะม่าไม่มาตีด จึงยกขึ้นไปตีดเข้า แล้วส่งพระราชสงครามให้ลงไปเอาปืนพระราชปักษี, ปืนฉัตรชัย ณเมืองนนทบุรี

ณวัน ๓ ๆ ๓ ค่ำ พระยาสุโขทัยบอกมาให้กราบทูลว่า พะม่าตั้งค่ายบ้านกง ๕ ค่ายแล้ว ยกตามน้ำไปฟากตะวันตก จึงตรัสว่าเกลือกพะม่าจะไปวกหลังตีละเบียง ให้ยกเอากองพระยาราชภักดีไปช่วยราชการพระยาราชาเศรษฐีณค่ายเมืองนครสวรรค์กับหมื่นพิทักษ์โกษา ให้พระยาธรรมายกหนุนเจ้าพระยานครสวรรค์ขึ้นไป ประชิพะม่าณวัดจันทร์ฟากตะวันตก ครั้นเพลาย่ำฆ้องค่ำ เจ้าพระยาสุรศรีให้เอาไม้ทำคบเอาผ้าชุบน้ำมันยาง จุดเพลิงใส่ในกระบอกปืนยิงเข้าไป เผาค่ายพะม่าซึ่งประชิดเมืองฟากตะวันตกใหม่ขึ้นค่ายหนึ่ง หอรบ ๒ หอรบ พะม่าออกมาดับไฟ ยิงตายลำบากไปเป็นอันมาก

ณวัน ๖ ๆ ๑๓ ๓ ค่ำ ขุนพัศดีถือหนังสือมากราบทูลว่า พะม่ายกมาตีเมืองกุยเมืองปราน ๆ ต้านทานมิได้ จึงให้เข้ามาตั้งอยู่ณะอำ แล้วพะม่าถอยไป พระหลานเธอ กรมขุนอนุรักษ์สงคราม ได้แต่งทหารไปซัดทัพอยู่ช่องแคบ จึงตรัสให้เจ้าปทุมไพจิตร์ยกลงไปช่วยราชการเมืองนนทบุรี แล้วให้พระสุนทรสมบัติ หมื่นศรีสหเทพ คุมเอาเสื้อผ้าขึ้นไปพระราชทานไทยรามัญ ซึ่งลำลงมาณร้านดอกไม้แขวงเมืองกำแพงเพชรนั้น

ณวัน ๗ ๆ ๑๓ ๓ ค่ำ ยกรบัตรเมืองชัยนาทมากราบทูลว่า หลวงพลขุนรองปลัด นายชู ไปสืบข่าวราชการเมืองกำแพงเพชร์ เห็นค่ายพะม่าณบ้านโนนศาลา ๒ ค่าย บ้านถลกบาตรค่ายหนึ่ง บ้านหลวงค่ายหนึ่ง แล้วพะม่ายกลงไปเผาบ้านอุทัยธานีเสีย แล้วยกไปทางใดนั้นยังมิแจ้ง จึงตรัสให้ขุนอินทรเดชะเป็นแม่กอง หม่อมเชฐกุมารเป็นทัพหลวง

หลวงสรวิชิตและปลัดเมืองอุทัยธานีเป็นทัพหน้า[๑] ให้หม่อมอนุรุธเทวาเป็นจางวาง ยกลงไปป้องกันสะเบียงและปืนอย่าให้เป็นอันตราย ถ้ามีราชการณเมืองนครสวรรค์ให้แบ่งกองอาจารย์ไปช่วยบ้าง ตั้งอยู่ค่ายสำเภา

ณวัน ๑ ฯ ๑๕ ๓ ค่ำ ให้หาเจ้าพระยาจักรี[๒] ลงมาเฝ้าณพระตำหนักท่าโรง เจ้าพระยาจักรีป่วยลงมามิได้ ให้เจ้าพระยาสุรศรีลงมา จึงตรัสปรึกษาด้วยพระราชดำริจะให้ผ่อนทัพลงไปตั้งเมืองนครสวรรค์ป้องกันสะเบียงไว้ แลราชการเมืองพิษณุโลกนั้น เจ้าพระยาสุรศรีจงรับรองรักษา ในวันนั้นหมื่นศรีสหเทพถือหนังสือบอกเจ้าพระยานครสวรรค์กับพะม่าคนหนึ่งลงมาถวายว่า เดินค่ายขึ้นไปถึงบ้านบางส้มป่อย ตั้งลงมิทัน แล้วพะม่ายกมาได้รบกันเป็นสามารถ จับได้เป็นคนหนึ่ง ถูกปืนตายลำบากลากกันไปเป็นอันมาก บัดนี้พะม่าขัดสนด้วยข้าวและเกลือนั้นแพงนัก หนัก ๒ บาท ซื้อเป็นเงิน ๑ บาท

ณวัน ๓ ฯ ๒ ๔ ค่ำ พระยารัตนพิมลรักษาค่ายปากน้ำพิงบอกกราบทูลว่า แต่งคนไปสอดแนมถึงวังสองสลึง เห็นพะม่าประมาณ ๒๐๐ ครั้นเพลาบ่ายพะม่าเผาป่าขึ้นใกล้ปากน้ำพิงเข้าไป ๓ คุ้ง จึงดำรัสให้หลวง

---

(๑) นามเดิมว่า หน มีชื่ออยู่ในจดหมายเหตุปูนบำเหน็จ จ.ศ. ๑๑๔๔ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร ได้เลื่อนศักดิสูงจนเป็นเจ้าพระยาพระคลัง

(๒) ในจดหมายเหตุการพระราชกุศลสักการะ พระบรมอัฏฐิกรม พระเทพามาตย์ พ.ศ. ๒๓๑๙ ปรากฏว่า สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นเพียงพระยาเท่านั้น

วิสุตรโยธามาตย์ หลวงราชโยธาเทพ คุมเอาปืนใหญ่รางเกวียน ๘ กระบอก ลงไปณค่ายปากน้ำพิงฟากตะวันตก

ณวัน ๕ ๆ ๓ ๕ ค่ำ เสด็จดำเนินด้วยพระบาทขึ้นไปทางฟากตะวันออก แต่ท่าโรงถึงค่ายเจ้าพระยานครสวรรค์ ซึ่งตั้งอยู่ณบ้านแขกนั้น, เสด็จอยู่พระที่นั่งเก้าอี้กลางหาดทราย เจ้าพระยานครสวรรค์, พระยาธรรมา ว่ายน้ำข้ามมาเฝ้ากราบทูลว่า พะม่าตั้งค่ายประชิดลง ๕ ค่าย แล้วบุกกรุยโอบลงมา จึงตรัสว่ามันทำลวงอย่ากลัวมัน ตั้งรับอย่าตั้งตรงเข้าไป ให้ตั้งรายเรียงออกไป ถ้ามันตั้งตามไป ให้ตั้งรายแผ่กันออกไปจงมาก ให้คนรักษาค่ายละ ๕๐ คน แล้วอย่าคิดกลัวแตกกลัวเสีย มันจะตีค่ายไหนให้มันตีเข้า อันทหารแล้วองอาจอย่ากลัวตาย ตั้งใจอาษาพระรัตนตรัยแลพระมหากษัตริย์ เดชะผลกตัญญูนั้นจะช่วยอภิบาลรักษา ก็จะหาอันตรายมิได้ ถ้าใครย่อหย่อนให้ประหารชีวิตเสีย สงครามจึงจะแก่กล้าขึ้นได้ชัยชำนะ แล้วให้ยกเอากองพระยาศรีราชเดโช กองหมื่นทิพเสนา มาเข้ากองเจ้าพระยานครสวรรค์ ยกเอากองเกณฑ์หัด, ทหารอาจารย์ มาไว้ในกองหลวง แล้วส่งให้ขึ้นไปเมืองพิษณุโลก หาเจ้าพระยาจักรีลงมาเฝ้าณพระตำหนักค่ายนั้น ครั้นได้ทรงฟังเสียงปืนใหญ่น้อยณปากน้ำพิงหนาขึ้น จึงสั่งเจ้าพระยาจักรีให้จัดแจงรักษาค่ายท่าโรง แล้วเพลา ๓ ยามก็ยกทัพหลวงมาณปากน้ำพิง ครั้นเพลา ๑๑ ทุ่ม พะม่าขุดสนามเพลาะเข้ารบกองพระยาธรรมไตรโลก กองพระยารัตนพิมล ณคลองตะพอง ยิงระดมทั้งกลางวันกลางคืน

ณวัน ๕ ๆ ๖ ๕ ค่ำ เสด็จข้ามตะพานเรือไปฟากตะวันตก ให้พระยา

สุโขทัยหนุนออกตั้งค่ายชักปีกกา ขุดหลุมเดินถึงกันได้ ให้หลวงรักษ์โยธา หลวงภักดีสงคราม ไปตั้งค่ายประชิพะม่าปากตะพอง ให้หลวงดำเกิงคุมเกณฑ์หัด และกองอาจารย์เก่า กองอาจารย์ใหม่ เข้ากองพระยาสุโขทัย หลวงเสนาภักดี ปิ่นแก้วจินดา ให้ตีวกหลัง

ณวัน ๗ ๆ ๓ ค่ำ เพลาเช้า พร้อมกันตีวกหลังกระหนาบเข้าไปรบตะลุมบอนกันสามารถ พะม่าล้มตายเป็นอันมาก ขุนอากาศสงเพลิงถูกปืนตาย

ณวัน ๑ ๆ ๔ ค่ำ สั่งให้หากองพระโหราธิบดี กองหลวงรักษ์มนเทียร ลงไปตั้งโคกสลุด เรือลำเลียงจะได้ไปมาโดยสะดวก ในทันใดนั้นหลวงเสนาภักดียกรบัตรเหล่งกองปิ่นแก้วจินดา มากราบทูลว่า ตีวกหลังพะม่ากระโจมเข้าไป พะม่าขุดสนามเพลาะวงรอบไว้ ๓ ด้าน กองอาจารย์ถอยเสียมิได้ช่วยแก่ ๆ ข้า ๆ ทั้งปวงขุดสนามเพลาะรบอยู่คืนหนึ่งพระยาสุโขทัยจึงตีเข้าไป ครั้นได้ทรงฟังจึงสั่งให้เอาอาจารย์ทอง นายดี นายหมวด ไปประหารชีวิตเสีย เลกนั้นพระราชทานให้ขุนรามณรงค์คุมทำราชการสืบไป ครั้นเพลาบ่ายเสด็จไปทอดพระเนตรค่ายที่รบคลองกะพอง แต่ค่ายนั้นออกไประยะทาง ๒๒ เส้น ให้ตั้งค่ายขุดคลองเดินตามปีกกาให้ถึงกัน ขณะนั้นตรัสภาคโทษพระสุธรรมาจารย์ พระวิสาลสุธรรม แล้วให้ทำราชการแก้ตัว เข้าตั้งค่ายประชิพะม่ากับกองทหาร กองเกณฑ์หัดสืบไป ในวันนั้นเพลาบ่าย ๕ โมงเศษพะม่าออกปล้นค่าย ได้รบกันเป็นสามารถ หลวงดำเกิงยิงพะม่าตายเป็นอันมาก อนึ่งขุนหาญทนายเลือกกองนอกรักษาค่าย

ให้เพลิงตกในถังดินติดขึ้นคนตายเป็นหลายคน และตัวขุนหาญนั้นย่อหย่อนในการศึกให้ตัดศีร์ษะเสีย แล้วให้หาพระยายมราชซึ่งตั้งณวัดจันทร์ลงมาเฝ้า ให้ถืออาชญาสิทธิบังคับทัพ ๑๐ ทัพ ซึ่งตั้งรับพะม่าณคลองกะพองให้กล้าขึ้น

ณวัน ๕ ๆ ๔ ค่ำ (๑๑) พระยาเทพวรชุน หลวงวิชิตณรงค์ ซึ่งรักษาค่ายท่าโรง บอกส่งคนแตกจากค่ายวัดพริกฟากตะวันออกมาถวายให้การว่ากรมแสงใน ๒๓๕ คนรักษาค่าย ๕ ตูก เพลาประมาณยามเศษพะม่าข้ามฟากมาปล้น ได้รบกันเป็นสามารถ พะม่าแหกค่ายเข้าได้นายทัพนายกองแตกกระจายกันไป จึงให้ประหารชีวิตหมื่นทิพหนึ่งไพร่ ๑๓ คน เสียบไว้ประตูค่ายหลวง แต่บรรดาหนีค่ายนั้น นายไพร่ได้ตัวมาเมื่อใดให้ฆ่าเสีย แล้วให้เอากองพระโหราธิบดี หลวงรักษ์มนเทียร ซึ่งตั้งค่ายโคกสลุด พระยานครชัยศรี ตั้งอยู่โพทับช้างยกมาช่วยราชการทัพหลวงปากน้ำพิง

ณวัน ๖ ๆ ๔ ค่ำ (๑๒) เจ้าพระยานครสวรรค์บอกกราบทูลว่า พะม่าตั้งโอบลงมาถึงริมน้ำ แล้วข้ามไปตีค่ายวัดพริกแตก เห็นพะม่าจะวกหลัง จะขอถาดทัพมาตั้งรับอยู่ฟากตะวันออก จึงดำรัสให้กองพระยากลางเมือง, พระโหราธิบดี, พระวิชิตณรงค์, พระยาเทพ เข้ากองพระยายมราช ยกไปตีพะม่าซึ่งตั้งณวัดพริกฟากตะวันออกนั้น ให้หลวงรักษ์มนเทียร รักษาค่ายประชิพะม่ากลางเมือง ณปากน้ำพิงฟากตะวันตก

ขณะนั้นกองทัพพะม่าวกไปตั้งโอบหลังทัพหลวง แล้วแบ่งกันเข้าแหกค่ายพระยายมราชได้ ในทันใดนั้นพระยายมราชขับทหารเข้าตีคืนชิงเอาค่ายได้

อยู่ประมาณ ๑๑–๑๒ วันพะม่าทำการติดพิษณุโลกกวดขันขึ้น ฝ่ายข้างในเมืองขาดสะเบียงทแกล้วทหารอิดโรยลงเรรวนนัก ข้างทัพหลวงนั้นก็เสียทีล่าถอยมาตั้งณบางข้าวตอก ครั้นเดือน ๕ ข้างขึ้นเจ้าพระยาจักรี, เจ้าพระยาสุรศรี เห็นเหลือกำลังก็พาทหารฝ่ากองทัพพะม่าหนีออกจากเมืองพิษณุโลก (๑) ฝ่ายกองทัพทั้งปวงก็แตกกันเป็นอลหม่าน กองทัพพะม่าได้ทีก็ยกไล่ติดตามมา

ขณะนั้นพอข้างกรุงอังวะให้ม้าใช้ถือหนังสือมาถึงอะแซหวุ่นกี้แม่ทัพว่า กรุงอังวะเกิดเหตุด้วยพระเจ้ามองระทิวงคต ได้ครองแผ่นดินอยู่ ๙ ปี จิงจิงกูซึ่งเป็นราชบุตรพระชนม์ ๒๕ ปีคิดฆ่ามังโปอาเสีย แล้วก็ถึงซึ่งขัตยาภิเศก ในศักราช ๑๑๔๓ ปีจึงเสด็จลงไปนมัสการพระมุเตาณกรุงหงษาวดี ฝ่ายมองหม่องซึ่งเป็นโอรสมังลอกนั้นเป็นกบฏขึ้นฆ่าจิงกูเสีย ชิงเอาเศวตฉัตรได้เป็นใหญ่ในกรุงอังวะ และจิงกูได้สมบัติอยู่ ๗ ปี อะแซหวุ่นกี้รู้เหตุนั้นจึงให้ถอยทัพไป

ขณะนั้นพระเจ้าอยู่หัวทรงพระโทมนัสน้อยพระทัยแก่ข้าศึกนัก ตรัสให้หาหมื่นสรสำแดงมาถามหน้าพระที่นั่ง จะให้คุมเลกทหาร, คุมเลกเกณฑ์หัด ขึ้นไปตามรบพะม่า นิ่งเสีย มิรับสั่งให้ประหารชีวิตเสีย

(๑) จดหมายเหตุโหรว่า จ.ศ. ๑๑๓๘ (พ.ศ. ๒๓๑๙) ณวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เสียเมืองพิษณุโลกเวลา ๒ ยามเศษ

พระยาพิชัย, พระยาพิชัยสงคราม นั้นยกกลับไปบ้านเมือง จัดทหารออกก้าวสะกัดตีพะม่าจงได้ พระยาเทพ, พระยารัตนพิมล, พระยานครชัยศรี, พระยาทุกขราษฎร์, หลวงรักษ์โยธา, หมื่นอัคเนศรนั้นให้เป็นกองหน้า พระยาสรบดินทร์ยกไปตีพะม่า

ณวัน ๒ ฯ ๖ ค่ำ ๑๑ พระราชสงครามเอาหนังสือมหา(๑)โสภิต เจ้าอารามวัดใหม่ เขียนใส่ใบตาลไปถวายเป็นเนื้อความพุทธทำนายมีในคัมภีร์ธาตุวงศ์(๒) ใจความว่า ตระกูลเสนาบดีได้เป็นกษัตริย์(๓) ๔ พระองค์ ๆ สุดนั้นพะม่าจะยกมาย่ำยีกรุงเทพ ฯ ๆ เสียแก่พะม่าแล้ว ยังมีชายพ่อค้าเกวียน(๔)นั้นจะได้เป็นพระยาครองเมืองทิศใต้กรุง ชายชเลชื่อเมืองบางกอก พระยาองค์นั้นจะสร้างเมืองได้ ๗ ปี ในที่สุด ๗ ปีนั้นพะม่าจะยกมาเพียรพยายามกระทำศึกอยู่ ๓ ปี ในพระพุทธศักราช ๒๓๒๐ ปี จุลศักราช ๑๑๓๙ ปี พระนครบางกอกจะเสีย ให้เสด็จขึ้นไปอยู่เมืองลพบุรี อันเป็นที่ประชุมพระบรมธาตุ ข้าศึกศัตรูคิดร้ายมิได้เลย จึงตรัส

(๑) ดูเชิงอรรถหน้าต้น

(๒) คัมภีร์ธาตุวงศ์ ตามที่ปรากฏในบัญชีคัมภีร์ภาษามคธและภาษาสันสกฤต ฉบับของหอสมุดแห่งชาติมี ๒ คัมภีร์ คือ นลาฏธาตุวงศ์ ว่าด้วยการประดิษฐานนลาฏธาตุในลังกาทวีป, ทาฐาธาตุวงศ์ ว่าด้วยเรื่องพระเขี้ยวแก้วของพระพุทธเจ้าประดิษฐานในที่ต่างๆ ทั้งสองคัมภีร์นั้นไม่มีพุทธทำนายเรื่องนี้เลย

(๓) น่าจะหมายความว่าตระกูลพระเพทราชา

(๔) คงจะหมายเอาสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เช่นกล่าวไว้ในเชิงอรรถหน้าต้นเล่มนี้

ว่าจะละเมืองบางกอกเสียมิได้ แต่ปากชีพราหมณ์ว่าแล้วจำจะทำตาม จะไปอยู่สัก ๗ วันก่อนเพื่อจะให้เป็นเหตุ

ณวัน ๒ ฯ ๖ ค่ำ ให้พระยาพลเทพ, หลวงเนาวโชติ, จมื่นเสมอใจ ยกพลขึ้นไปเมืองเพ็ชรบูรณ์ ถ้าพะม่ายกไปติด พอจะต้านได้ให้ต้านไว้ ถ้าเหลือกำลัง ให้ผ่อนครอบครัวสะเบียงอาหารลงไปกรุงฯ ให้เจ้าพระยานครสวรรค์, พระยาสวรรคโลก ยกไปตามพะม่าทางเมืองกำแพงเพ็ชร์ ให้พระยายมราชซึ่งตั้งอยู่ท้ายค่าย ยกลงมาอยู่รักษาค่ายหลวงปากคลองบางข้าวตอก แต่ทัพหลวงเสด็จแรมรับกองทัพเมืองพิษณุโลกอยู่ ๑๑ เวน

ณวัน ๔ ฯ ๖ ค่ำ เสด็จถึงพระตำหนักค่ายเมืองนครสวรรค์ ให้ประหารหลวงชาติสุรินทร์ ซึ่งหนีตาทัพลงมาแต่กองพระยาธรรมไตรโลกนั้นเสีย แล้วจัดกองทัพไทยยกไปทางบกทางเรือ แจกกฎหมายสำหรับทัพทุกกอง ถ้าไพร่ตามนายมิทันให้ฆ่าเสีย ฝ่ายข้าทูลละอองฯตามเสด็จมิทันจะลงพระราชอาชญาถึงสิ้นชีวิต

วัน ๗ ฯ ๗ ค่ำ เสด็จโดยทางชลมารค ประทับแรมณพระตำหนักค่ายมั่นบางแขม หลวงวังไปสืบราชการมากราบทูลว่า เห็นพะม่าตั้งอยู่ในเมืองกำแพงเพ็ชร์ประมาณ ๒๐๐๐ เศษ

ครั้นณวัน ๕ ฯ ๗ ค่ำ หมื่นชำนิคชสารมากราบทูลว่า พะม่ายกไปจากเมืองพิษณุโลก เผาวัดเสียสิ้นยังเหลือแต่พระชินราช จึงตรัสให้พระยายมราชยกขึ้นทางตะวันตก ให้พระยาราชสุภาวดีไปทางตะวันออก

เจ้าพระยานครสวรรค์นั้นยกขึ้นไปประสมกับวังพระธาตุ ข้ามไปพร้อมกันทีเดียว

ณวัน ๕ ๆ ๖ ๗ ค่ำ ทัพหลวงขึ้นไปประทับแรมฟากตะวันออกเหนือปากน้ำขลุม ให้ประหารชีวิตขุนสุนทรรัตน์ หมื่นสนั่น กับบ่าวคนหนึ่ง เสียบไว้ณหาดทรายหน้าค่ายหลวง อนึ่ง หลวงวังไปสืบราชการณบ้านสามเรือนมากราบทูลว่า พะม่ายกไปประมาณ ๑๐๐ เศษ จึ่งตรัสให้เจ้าพระยานครสวรรค์ ถอยทัพลงมาจากบ้านโคน แล พระยาสรบดินทร์ยกไปตามพะม่าณเมืองกำแพงเพ็ชร์ บอกมาให้กราบทูลว่า พะม่าบ้านกงธานีนั้นเลิกไปแล้ว พะม่าซึ่งอยู่เมืองกำแพงเพ็ชร์ยกไปทางตะวันตก

ณวัน ๕ ๆ ๑๒ ๗ ค่ำ ถอยทัพหลวงมาประทับร้อนณเมืองนครสวรรค์ ชาวด่านเมืองอุทัยธานีบอกมากราบทูลว่า พะม่ายกผ่านลงมา ๑๐๐ เศษ เผาพระตำหนักเสีย แล้วแทงหลวงตาลำบากอยู่องค์หนึ่ง แล้วยกไปทางนารี จึ่งให้กองแก้วจินดายกไปตาม ถ้าทันเข้าให้ตีจงแตกฉาน แล้วให้ตามไปถึงไทรโยค

ณวัน ๗ ๆ ๑๕ ๗ ค่ำ ปีวอกอัฐศก (จ. ศ. ๑๑๓๘ พ. ศ. ๒๓๑๙) เสด็จถึงเมืองธนบุรี

ณวัน ๒ ๆ ๒ ๗ ค่ำ พระยายมราช, พระยาราชสุภาวดี บอกลงไปว่า ได้รบพะม่าเมืองอุทัยธานีเป็นสามารถ จึ่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์ ถือพล ๑๐๐๐ ยกทัพเรือหนุนขึ้นไป

ณวัน ๕ ๆ ๕ ๗ ค่ำ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จทางชลมารค ขึ้นไปถึงพระ

ตำหนักเมืองชัยนาทฟากตะวันออก สั่งให้กรมขุนอินทรพิทักษ์กลับลงไปรักษากรุงธนบุรี อนึ่ง พระยายมราชบอกมากราบทูลว่า ตั้งประชิพะม่าอยู่ณเมืองอุทัยธานีนั้น ขัดสนด้วยสะเบียงอาหารนัก ถ่าทัพถอยมาตั้งอยู่ดงไก่เถื่อน หม่อมเจ้ารามภิเบศ กองแก้วจินดา บอกมาว่าติดตามพะม่าไปทัน ได้รบกันณบ้านเดิมบางนางบวชสามารถ พะม่าล้มตายเป็นอันมาก จึ่งสั่งว่าพะม่ามิได้ตามลงมาติดพันแล้ว เป็นเทศกาลจะได้ทำนา ให้เลิกทัพเมืองพิจิตร์, นครสวรรค์, คุ้งสำเภา ลงมายังค่ายหลวงเมืองชัยนาทให้สิ้น ให้พระยายมราช, พระยาราชสุภาวดี, พระยารามัญ ยกทางบกลงไปยังเมืองนครชัยศรี, เมืองราชบุรี ถ้าพบพะม่าให้ตี ถ้าปะครัวเร้นซ่อนอยู่ในป่าให้กวาดต้อนลงไป

อนึ่ง เจ้าพระยาจักรี, เจ้าพระยาสุรศรี, พระยาธรรมา ให้คุมไพร่พลทั้งปวงทำนาฟากตะวันออกกรุงธนบุรี อนึ่ง พระยายมราช, พระยาราชสุภาวดี ตั้งทำนากะทุ่มแบน หนองบัว แขวงเมืองนครชัยศรี

ณวัน ๑ ๆ ๘ ค่ำ เสด็จขึ้นไปเมืองนครสวรรค์ ให้พระยายมราช, พระยามหาเสนา เร่งยกไป แล้วเสด็จกลับลงมาในวันนั้น ถึงเรือพระที่นั่งณซับพญามาประทับบ้านงิ้ว

ณวัน ๓ ๆ ๘ ค่ำ ถึงเมืองธนบุรี บำรุงโยธาหาญไว้ให้มีน้ำใจ

ณวัน ๕ ๆ ๘ ค่ำ ปีวอกอัฐศก (จ.ศ. ๑๑๓๘ พ.ศ. ๒๓๑๙) กรมขุนอนุรักษ์สงคราม, กรมขุนรามภูเบศ, พระยามหาเสนา, พระยายมราช แลนายทัพนายกองบอกมาให้กราบทูลว่า พะม่าขัดสนด้วยข้าวปลาอาหารนัก เลิกไปจากเมืองอุทัยธานีสิ้นแล้ว พะม่าซึ่งตั้งอยู่เมือง

นครสวรรค์นั้นก็เลิกไป อยู่ประมาณ ๗๐๐–๘๐๐ คอยพะม่าซึ่งไปหาข้าวณเมืองเพ็ชรบูรณ์นายมั้น

ณวัน ๗ ฯ ๑๒ ๙ ค่ำ ปีวอกอัฐศก ยกทัพหลวงจากเมืองธนบุรี ๑๑ กอง เสด็จโดยทางชลมารค ขึ้นไปปราบพะม่าณเมืองฝ่ายเหนือ แจ้งใบบอกว่าทัพหน้าตีพะม่าเมืองนครสวรรค์แตกไปทางเมืองกำแพงเพ็ชร์

ณวัน ๕ ฯ ๒ ๙ ค่ำ ให้กรมขุนรามภูเบศ, เจ้าพระยาอินทอภัย อยู่รักษาค่ายเมืองนครสวรรค์ แล้วยกทัพหลวงไปทางชลมารค ถึงเมืองกำแพงเพ็ชร์ พะม่าซึ่งแตกไปอยู่ในป่าดงนั้น กองทัพทั้งปวงจับมาถวาย ๓๓๐เศษ จึงให้พระยายมราช พระยารามัญ ยกติดตามไปทางระแหงจนปลายด่าน

ณวัน ๕ ฯ ๙ ๙ ค่ำ ถอยทัพหลวงมาถึงบ้านระแหง ทอดพระเนตรเห็นต้นข้าวซึ่งพะม่าทำนาไว้นั้น สั่งให้ถอนเสีย

ณวัน ๒ ฯ ๑๓ ๙ ค่ำ เสด็จถึงเมืองธนบุรี แล้วทรงพระวิตกถึงสมณะซึ่งขับต้อนลงมาแต่เมืองฝ่ายเหนือ จึงประเดียงพระสังฆราชไว้ว่าพระสงฆ์อนุจรอารามใดขัดสนอาหาร ให้เบิกเอาข้าวฉางหลวงไปถวายแล้วทรงพระราชศรัทธาถวายสมณบริกขารแก่อาคันตุกะเป็นอันมากและให้เลิกคนรักษาหน้าที่เชิงเทินเสีย ไปทำไร่นาตามภูมิลำเนา

ณวัน ๖ ฯ ๓ ๑๐ ค่ำ พระยาราชภักดี (๑) ซึ่งไปตามพะม่าทางเพ็ชรบูรณ์นายมั้น ยิงพะม่าตายเป็นอันมาก จับเป็นได้ ๙ คน

(๑) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า พระยาราชภักดี ถูกประหารชีวิต เพราะเป็นคนเกียจคร้านและย่อท้อต่อราชการ แต่ในที่นี้ว่าเข้มแข็ง

ณวัน ๗ ๆ ๑๐ ค่ำ กองพระยายมราช, พระยารามัญ ตามพะม่าไปถึงด่านแม่ละมาว ยิงพะม่าตายล้ำบากเป็นอันมาก จับเป็นได้ ๑๗ คน

ณวัน ๑ ๆ ๑๐ ค่ำ พระยาธิเบศรบดี กองอาษาจาม ไปตามพะม่าเมืองพิษณุโลก จับได้ ๑๘ คน กับทั้งเครื่องสาตราวุธเอาลงมาถวาย

ณวัน ๗ ๆ ๑ ค่ำ เจ้าพระยานครสวรรค์, พระยาพิชัยอาษา ส่งพะม่าลงมา ๔๗ คน กรมขุนอนุรักษ์สงคราม, พระยามหาเสนา ส่งพะม่าลงมาแต่แขวงกำแพงเพ็ชร์ ๑๑ คน

อนึ่ง เจ้ากรุงบัญยี่(๑) จัดซื้อปืนถวายเข้ามา ๑๕๐๐ และสิ่งของเครื่องบรรณาการต่าง ๆ

ณวัน ๒ ๆ ๑๐ ค่ำ ปีวอก อัฐศก (จ.ศ. ๑๑๓๘ พ.ศ. ๒๓๑๙) เพลาบ่ายนางพระยาช้างเผือกล้ม จึงดำรัสให้ฝังไว้ณวัดสำเพ็งที่ฝังเจ้าพระยาปราบไตรจักร์นั้น

ณวัน ๑ ๆ ๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๘ ปีวอกอัฐศก พระราชทานนามเจ้าพระยานคร(๒) ให้คืนเมืองเป็นเจ้าขันธเสมาดังเก่า พระราชทานราชูปริโภคเป็นอันมาก

---

(๑) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่าเป็นกปิตันเหล็กอังกฤษ เจ้าเมืองเกาะหมาก แต่ตำนานเมืองเกาะหมากปรากฏว่า อังกฤษเพิ่งมาปกครองปีนังเมื่อรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทรนี้

(๒) ดูประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒ เรื่องทรงตั้งพระเจ้านคร, ในหนังสือพระราชพิธีตรุษเมืองนครศรีธรรมราช ออกพระนามพระเจ้านครว่า พระเจ้าขัติยราชนิคม สมมุติบไหศวรรย์

ณวัน ๒ ๆ ๑ ค่ำ เสด็จไปบำเพ็ญพระกรรมฐานณพระอุโบสถวัดบางยี่เรือ แล้วทรงพระประสาทเลื่อมใสศรัทธาอุทิศถวายเรือชมรดญาปิดทองคำทึบ หลังคาสีสักหลาดเหลืองลำหนึ่ง คนพาย ๑๐ คน พระราชทานเงินตราคนละ ๒ ตำลึง และพาเข้าให้บวชเป็นปะขาว ถวายพระรัตนไตรปิฎก พระหีบคู่หนึ่ง สำหรับใส่วิธีอุปเทศพระกรรมฐาน(๑) แล้วทรงสัตยาธิษฐานว่า เดชะผลทานนี้จงยังลักขณะปีติบังเกิดแก่ ๆ แล้วอย่าให้ปราศจาก และพระธรรมซึ่งยังมิได้บังเกิดนั้น ขอจงให้ข้า ๆ บังเกิดแก่ ๆ ข้า ๆ ภิยโยภาวะยิ่ง ๆ ขึ้นไป อนึ่งจงเป็นปัจจัยแก่พระโพธิญาณในอนาคตกาลโน้นเถิด(๒)

ครั้นเสร็จเชิญพระไตรปิฎกธรรมลงเรือ ข้าทูลละอองฯ ฝ่ายทหารพลเรือน และราษฎรทั้งปวง แห่แหนขึ้นตามแม่น้ำ ถึงบางยี่ขันแล้วแห่คืนเข้าไป

---

(๑) จดหมายเหตุการพระราชกุศลสักการะพระบรมอัฐิกรมพระเทพามาตย์ พระบรมราชชนนี (ยังไม่ได้พิมพ์) มีข้อความเริ่มต้นว่า วันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๑๓๘ ปีวอกอัฐศก (พ.ศ. ๒๓๑๙) เสด็จ ฯ ออกไปบำเพ็งพระธรรมณวัดบางยี่เรือใน ทรงพระกรุณาสั่งพระยามหาเสนา พระยาจักรี ให้เจ้าพนักงานแต่งการเชิญพระอัฐิสมเด็จพระพันปีหลวง กรมหลวงพิทักษ์เทพามาตย์ ออกไปบำเพ็งพระราชกุศลบังสกุล ณวัดบางยี่เรือนอก... ดังนี้ จะเห็นได้ว่าการบำเพ็ญพระธรรมนั้น เนื่องในการพระราชกุศลทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชชนนี เป็นการสนองพระคุณตามพระราชวิสัยที่ทรงพระกตัญญูกตเวทีอย่างแรงกล้า

(๒) มีพระบรมราชาธิบายเรื่องหนึ่ง ว่าด้วยลักษณะการปฏิบัติธรรมชั้นสูง หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ลักษณะบุญ ทรงเรียบเรียงเมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ พ.ศ.๒๓๑๙ ใจความย่อ ๆ ไม่รุ่มร่าม เพียง ๒ หน้ากระดาษพิมพ์ดีด (ยังไม่ได้พิมพ์)

อนึ่ง ให้พระราชาคณะ, พระยามหาเสนา กำกับการเอาเงินตรา ๑๐ ชั่งไปเที่ยวพระราชทานแก่คนโซในกรุงนอกกรุงธนบุรี

ณวัน ๒ ๑๕ ฯ ๑ ค่ำ เชิญพระอัฐิ(๑)สมเด็จพระพันปีหลวง ลงเรือแห่แต่ฉนวนน้ำเข้าไปพระเมรุวัดบางยี่เรือใน นิมนต์พระสงฆ์สพสังวาส(๒)หมื่นหนึ่ง ถวายพระมหาทานเป็นอันมาก สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงศีลบำเพ็ญพระธรรม(๓) แรมอยู่พระตำหนักวัดบางยี่เรือนอก(๔) ๕ เวน แล้วให้ทำกุฎีถึง ๑๒๐ กุฎี แล้วให้บุรณะปฏิสังขรณ์พระพุทธรูป และพระเจดีย์ วิหาร คูริมพระอุโบสถนั้นให้ขุดลงแล้วปลูกบัวหลวง ชำระแผ้วถางให้กว้างออกไปกว่าแต่ก่อน แล้วอาราธนาพระสงฆ์ฝ่ายคณะวิปัสสนามาอยู่ณกุฎีซึ่งทำถวาย ให้ข้าทูลละอองฯ ปรนนิบัติ แล้วเสด็จฯ ไปถวายพระราโชวาทแก่พระสงฆ์ โดยอธิบายซึ่งพระองค์บำเพ็ญได้ให้ต้องด้วยวิธี จะได้บอกบุญ ปฏิฯ ศาสนาสืบไป

ณวัน ๖ ฯ ๘ ๓ ค่ำ เพลา ๒ ยาม เสือ(๕)เข้ามากินเขมรชายซึ่งเฝ้าสวน

---

(๑) นี่คือเหตุให้เสด็จฯ ไปทรงบำเพ็ญพระธรรมดังกล่าวมาแล้ว

(๒) เห็นจะหมายความว่าพระภิกษุทุกนิกายทุกพระอาราม

(๓) หมายความว่าทรงศีลแล้วก็เจริญสมาธิตามลำดับภูมิธรรม แต่เหนือสามัญปฏิบัติ

(๔) คือวัดอินทาราม ในคลองบางหลวง ยังมีพระแท่นบรรทม และที่บรรจุพระอังคารธาตุปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

(๕) เหมือนกับครั้งรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ดูพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๒๓๗

วัดบางยี่เรือ พระเจ้าลูกเธอ และเจ้าพระยาจักรี พระยายมราช ข้าหลวงออกไปวางยาเบื่อเสือกินเมาอยู่ จึงแต่งคนเข้าไปแทงเสือนั้นตาย

ณวัน ๒ ๆ ๑๑ ๓ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ บังเกิดลมพายุ ลมฝนหนัก เรือนราษฎรในกำแพงนอกกำแพงหักลงเป็นอันมาก

ณวัน ๖ ๆ ๑ ๕ ค่ำ หล่อปืนพระพิรุณสวนมังคุด (๑)

อนึ่ง แต่ณปีวอกอัฐศก (พ.ศ. ๒๓๑๙) นั้น พระยานางรอง คบคิดการกบฏกับเจ้าโอ้เจ้าอินอรรคฮาด กระทำการกำเริบขึ้น จึงดำรัสให้เจ้าพระยาจักรีเป็นจอมทัพขึ้นไปจับพระยานางรองฆ่าเสีย เจ้าโอ้ เจ้าอินอรรคฮาด นั้นหนีไปเมืองป่าสัก จึงจัดทัพฝ่ายเหนือให้เจ้าพระยาสุรศรีเป็นแม่ทัพ ยกขึ้นไปบรรจบกองเจ้าพระยาจักรี กระทำแก่เมืองป่าสัก, เมืองโขง, เมืองอัตปือได้

ครั้นปีระกานพศก (พ.ศ. ๒๓๒๐) จึงเลิกทัพกลับมากรุงธนบุรี ขณะนั้นพระราชทานเจ้าพระยาจักรีให้เป็นสมเด็จพระเจ้ากษัตริย์ศึก (๒) อันพิลึกมหิมา ทุกนัคราระอาเดช นราเทศราชสุริยวงศ์ องค์บาท

(๑) การหล่อปืนนั้นมีมาแต่ต้นรัชกาล เป็นราชการสำคัญที่สุด เช่นหล่อปืนมหาฤกษ์ดรัตน์ดังกล่าวมาแล้ว

(๒) หมายรับสั่งในปีชวด พ.ศ. ๒๓๒๓ ยังมีนามว่า เจ้าพระยาจักรี ดูลัทธิธรรมเนียม ภาคที่ ๑๐ หน้า ๔ และพระราชวิจารณ์ของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าด้วยเรื่องจดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทร์ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ หน้า ๑๑๒ ตอนหมายรับสั่งในการพระศพมารดาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ

มุลิกากร เอกาทศรฐอิศวรบรมนาถบรมบพิตร สถิตณกรุงเทพ ทวาราวดี ศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัฐ ราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศ มหาสถาน

อนึ่งเข้าทรงนั่งให้โต๊ะแขกดู ๕ บาท ออกแล้วตรัสถามว่าเห็นเป็นประการใด โต๊ะแขกกราบทูลว่า ซึ่งนั่งสมาธิอย่างนี้ อาจาริย์ซึ่งได้เล่าเรียนมาแต่ก่อนนั้นอันจะได้พบเห็นเสมอเหมือนพระองค์ฉะนี้ไม่มีเลย

ณวัน ๕ ๑๕ ๗ ค่ำ ปีระกานพศพ (พ.ศ. ๒๓๒๐) เพลาเช้า พระสังฆราช, พระราชาคณะ เข้ามาถวายพระบาลีทรงนั่ง และโต๊ะริศ โต๊ะทอง โต๊ะนก ก็เอาหนังสือข้างแขกซึ่งนั่งรักษาจิตต์เป็นสมาธิเข้ามาอ่านถวาย

จึงเมืองนครบอกเข้ามาว่าเมืองตานีกระด้าง ปีหน้าจะขอออกไปตีทรงพระกรุณาตรัสว่าพะม่ายกลงมาเมืองเชียงใหม่ ท้าวพระยาลาวเมืองเชียงใหม่, เมืองนคร เลิกครัวอพยพมาอยู่เมืองสวรรคโลกบ้านระแหง หาผู้ใดไปย้ายไม่ กองทัพพะม่าเลิกไปเป็นอันเร็ว ได้ความว่า เจ้าอังวะคนเก่าฆ่าญาติวงศ์เสียเป็นอันมาก แล้วน้องเจ้าอังวะต่อรบหลาน ๆ แพ้หนีไปอยู่สรวยปู น้องพระเจ้าอังวะผู้ตายครองราชสมบัติอยู่ มีศึกกะแซยกมา เมืองจีนยกไปตั้งการที่จะทำกรุงอังวะจึงส่งราชทูตให้ออกไปแจ้งราชกิจกรุงปักกิ่ง เพื่อจะเสด็จพระราชดำเนินไปขนาบตีกรุงอังวะด้วยทัพจีน ราชการมากอยู่ กิจการซึ่งจะเป็นเสี้ยนหนามหนหลังต่อขึ้นไปให้สงบไว้ ต่อเมื่อได้ข่าวคราวขึ้นแล้วจึงกำหนดการออกไป

แล้วตรัสประภาษถึงพระกรรมฐานว่า พระนาภีพระองค์นั้นแข็งไป กระแหม็บมิเข้าผิดกับสามัญโลกทั้งปวง อัศจรรย์นี้ต้องด้วยพระบาลีในพระกรรมฐาน

แล้วตรัสถาม(๑)พระราชาคณะด้วยพระรูปพระลักษณะ ทรงพระฉายดูเห็นพระปริมณฑลนั้น จะต้องด้วยพระบาลีว่าอย่างไร พระราชาคณะถวายพระพรว่า พระบาลีพระลักษณะสมเด็จพระพุทธเจ้า พระรูปนั้นเปรียบประดุจต้นไทร ปริมณฑลมิได้สูงต่ำมิได้ยาวสั้น มีพระลักษณะหนา ๗ ประการ คือ พระกรขวาหนึ่งซ้ายหนึ่ง พระบาทขวาหนึ่งซ้ายหนึ่ง พระอังษาขวาหนึ่งซ้ายหนึ่ง พระอุระหนึ่ง เป็น ๗ ประการด้วยกัน จึงทรงพระกรุณาให้หล่อพระพุทธรูปจงต้องด้วยพระพุทธลักษณะให้พระสังฆราชเอาพระบาลีออกมากางให้ช่างทำ

อนึ่งพระสังฆราชแปล(๒)พระบาลีพระพุทธลักษณะถวาย พระลักษณะใหญ่ ๓๒ ประการ พระลักษณะอย่างน้อย ๘๐ ประการ จึงทรงดูในพระองค์ต้องด้วยพุทธลักษณะ คือสูญเท้าวาของพระองค์สิ่งหนึ่ง มีเส้นพระอุณาโลมหว่างพระโขนงขาวอยู่เส้นหนึ่ง พระนาภีเวียนขวาเป็นทักษิณาวัตร ๑ และพระปฤษฎางใหญ่ ๑ ฝ่าพระหัตถ์, ฝ่าพระบาท, พระพาหา, พระอุระ หนาทั้งเจ็ดประการ ก็ต้องด้วยพระพุทธลักษณะ

---

(๑) ว่าด้วยการหล่อพระพุทธรูปฉลองพระองค์ ซึ่งเป็นพระราชประเพณีสืบมาจนทุกวันนี้

(๒) การแปลบาลีพระพุทธลักษณะนั้น สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรด มีฉบับซึ่งสมเด็จพระสังฆราชแปลถวายครั้งรัชชกาลที่ ๒ พิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘

ทั้งเจ็ดสิ่ง และพระปรางหน้าอิ่มเป็นปริมณฑล ๑ เมื่ออ่านพระบาลีและชัณสูตรพระองค์ไปทุกประการ ก็ต้องด้วยพระพุทธลักษณะ ๑๒ สิ่ง ที่ไม่ต้องก็ทรงบอกว่าไม่ต้อง

อนึ่งพระมหาอำมาตย์ทูลเบิกพระยาวิเชียรปราการเจ้าเมืองเชียงใหม่เข้ามาเฝ้า ตรัสว่าพะม่ามันจะยกเลิกไป เมืองมั่นมีศึกอยู่แล้ว พระยาวิเชียรปราการจะพาครอบครัวกลับไปเมืองก็กลับไปเถิด แล้วทรงพระกรุณาให้หลวงวิจิตรนฤมลปั้นพระพุทธรูป ให้ต้องด้วยพระพุทธลักษณะพระเจ้าสมาธิองค์ ๑ พระเจ้ายืนองค์ ๑

แล้วตรัสถาม(๑)พระสังฆราชว่า เงินคงอยู่ในพระสุธาบดินั้ สั่งสอนโลกทั้งปวงให้กระทำทานด้วยทองด้วยเงิน แล้วจะไปได้สมบัติฟากฟ้านั้นจะได้ด้วยกุศลตัวใด ครั้นพระสังฆราชถวายวิสัชนาแล้ว จึงตรัสนิมนต์พระเทพกวีออกไปเมืองกัมพูชา พระพรหมมุนีไปนครศรีธรรมราช ขนคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคเอาเข้ามาฐาปนาการไว้แล้ว

สั่งปลัดวังให้หาเจ้าตลาดบกตลาดเรือเข้ามา ทรงพระกรุณาจะทายว่า คนนั้นกับผู้นั้นจะ........(ต้นฉบับชำรุด).........แล้วจะให้รู้จักว่าหญิงนั้นรักราคหรือรักธรรม....(ต้นฉบับชำรุด).....

กรมขุนอนุรักษ์สงคราม พระยาทุกขราษฎร์ กรมการ พระกุยพระปรานบุรี บอกส่งคนบ่าวข้าทูลละอองธุลีพระบาท ซึ่งถามมูลนายออกไปทำกิน และที่ออกไปทั้งครอบครัวก็มีบ้าง

จุลศักราช ๑๑๓๐ ปีจอสัมฤทธิศก ครั้นปีกุรเอกศก (พ. ศ. ๒๓๒๓)

(๑) พระราชปุจฉาเพื่อบำรุงการศึกษาพระธรรมวินัยให้รุ่งเรือง เป็นพระราชประเพณีสืบมาเกือบทุกรัชกาลในกรุงรัตนโกสินทร์นี้

ดำรัสให้พระเจ้ากษัตริย์ศึก(๑)เป็นจอมทัพ ไปกระทำแก่กรุงศรีสัตนาคนหุต(๒)ได้ จึงอัญเชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตลงมาณกรุงธนบุรี พระเจ้าอยู่หัวให้แต่ง(๓)โรงรับเสด็จขึ้นประดิษฐานไว้ณข้างพระอุโบสถวัดแจ้ง แล้วก็กระทำมหันตสักการสมโภชเป็นอันมาก

ในปีนั้นมหาดาบวชอยู่วัดพระราม ประพฤติพาลทุจจริตมิได้ตั้งอยู่ในศีลสังวรวินัย กอบด้วยการโกหกล่อลวงคนให้ลุ่มหลง กำเริบจิตต์คิดการกบฏต่อแผ่นดิน จึงตรัสให้คุมเอาตัวลงมาสิ้นทั้งพรรคพวก แล้วให้ประหารเสียณท้ายป้อมวิชัยประสิทธิ์

อนึ่งในปีชวดโทศก (จ.ศ. ๑๑๔๒ พ.ศ. ๒๓๒๓) นั้น ให้จับญวนกบฏ(๔)มาประหารเสียทั้งพรรคพวกเป็นอันมาก

---

(๑) จดหมายเหตุโหรฉบับรามัญว่า พระยาจักรี พระยาสรศรี พระยาโคราช ยกทัพไปล้านช้าง

(๒) พงศาวดารเชียงใหม่ว่า เมื่อกองทัพไทยชะนะเวียงจันท์แล้ว ส่งทหารแต่เวียงจันท์ ๓๐๐ คนไปทางภาคเหนือ ทหารเหล่านั้นทำการข่มเหงให้ชาวเมืองเดือดร้อนมาก จนพระยากาวิละเจ้าเมืองลำปางต้องทำการต่อสู้

(๓) จดหมายเหตุการรับและสมโภชพระแก้วมรกตมีข้อความพิสดารยังไม่ได้พิมพ์

(๔) จดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทร์ว่าเป็นเหตุการณ์ในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๒๔, ดูพงศาวดารญวน พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๔๔ โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ เล่ม ๒ หน้า ๓๗๒, จดหมายเหตุโหรฉบับรามัญว่า พ.ศ. ๒๓๒๔ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๔ ค่ำ จับนายญวนกบฏฆ่า, ดูพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๑๐๒ เรื่องพระยาจีนจันตุ เขมร ลอบหนี, เล่ม ๒ หน้า ๒๓๙ เรื่องพระยาพระราม รามัญ ลอบหนี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ หน้า ๑๒๗

ครั้นปีฉลูตรีศก (๑) (จ.ศ. ๑๑๔๓ พ.ศ. ๒๓๒๔) เดือนยี่ (๒) ดำรัสให้จัดทัพเป็น ๖ ทัพ ให้เจ้าพระยาสุรศรีเป็นทัพหน้า พระเจ้ากษัตริย์ศึก (๓) เป็นจอมพลทัพหลวง กรมขุนอินทรพิทักษ์เป็นทัพหนุน (๔) เจ้าพระยา

(๑) จดหมายเหตุห้องอาลักษณ์ว่า ณวันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๓ ปีฉลูตรีศก เพลาเช้าเสด็จออกท้องพระโรง เจ้าพระยาแลพระยาพระหลวงขุนหมื่นข้าทูลละออง ฯ เข้าเฝ้าพร้อมกัน ณ พระที่นั่ง เสด็จ ฯ ออกทรงแต่งพระราชสารออกไปจิ้มก้อง สมเด็จพระเจ้ากรุงต้าฉิ้ง เมืองปักกิ่ง ฉบับ หนึ่ง พระยาพิพัฒโกษา เป็นผู้เขียนรับสั่ง แลกรมท่าได้จดหมายบอกเจ้าพนักงานทั้งปวง ทุกพนักงาน (มีข้อความพิสดารยังไม่ได้พิมพ์), จดหมายเหตุโหร ฉบับรามัญว่า จ.ศ. ๑๑๔๓ พระเจ้าแผ่นดินเมืองบางกอกทรงทำบุญตั้งแต่เข้าพรรษาครึ่งเดือน เย็บจีวร ๔๓๓ ไตร สะบง ๗๐๐๐ สงฆ์ทั้งหลายเย็บทำบุญด้วยพระเจ้าแผ่นดิน แล้วพระราชทานแก่เจ้านายแลขุนนางทั้งหลายทอดพระกฐินทั่วทั้งอโยธยา มิได้ว่างเว้นสักสถานหนึ่งเลย เดือน ๑๐ เดือน ๑๑ พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานเงินคนยากจนแลข้าราชการน้อยใหญ่เป็นอันมาก, จดหมายเหตุทรงตั้งเจ้าประเทศราชว่า ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้านันทเสนคืนเมือง เป็นเจ้าขันธเสมา นามขัติยราชเป็น พระเจ้านันทเสนราชพงศ์มลาน เจ้าพระนครเวียงจันทบุรี เศกไป ณวันพฤหัสบดีเดือนอ้าย ขึ้น ๑๔ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๓ ปีเถาะ (พ.ศ. ๒๓๒๔)

(๒) จดหมายเหตุโหรยุติต้องกันหมดทุกฉบับว่า โปรดให้ยกทัพไปเขมร เดือนยี่ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๒๔ ตรงตามพระราชพงศาวดารฉบับนี้ ก่อนเกิดกบฏเพียงเดือนเศษ

(๓) ดูพงศาวดารญวน เล่ม ๒ หน้า ๓๗๘

(๔) เป็นแม่ทัพใหญ่, ดำรงพระราชตำแหน่งสมเด็จพระมหาอุปราชกรุงธนบุรี ดูประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๘ หน้า ๑๒๗ เป็นต้น

นครสวรรค์เป็นยกรบัตร กรมขุนรามภูเบศรเป็นทัพหลัง พระยาธรรมา (๑) เป็นกองลำเลียง ยกไปตีเมืองพุทไธเพชร์ (๒)

ฝ่ายการแผ่นดินข้างกรุงธนบุรีนั้นก็ผันแปรต่าง ๆ เหตุพระเจ้าแผ่นดินเสียพระจริตฟั่นเฟือนไป

ฝ่ายพุทธจักรอาณาจักรทั้งปวงเล่า ก็แปรปรวนไปเป็นหมู่ ๆ มิได้เป็นปกติเหมือนแต่ก่อน เหตุพระเจ้าแผ่นดินนั้นทรงนั่งอุรุพัทธ์ (๓) โดยพระกรรมฐานสมาธิ และจะยังภิกษุทั้งปวงให้คารวะเคารพนบนัสการแก่พระองค์

ฝ่ายการในอากาศเล่า ก็วิปริตต่าง ๆ คือมีอุกาบาตและประทุมกาษ (๔) บันดาลตกเป็นต้น

ณวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๓ ปีฉลูตรีศก (จ.ศ. ๑๑๔๓ พ.ศ. ๒๓๒๔) ไพร่พลเมืองกำเริบ คิดพร้อมกันจะยุทธนาการปล้นเอาเมือง ด้วยพระเจ้าแผ่นดินมิได้ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ ให้นัยแก่คนพาล ให้ฟ้องร้องข้าทูลละอองฯ

---

(๑) นามเดิมว่า บุญรอด ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้เป็นเจ้าพระยาธรรมา แล้วต่อ ๆ มาได้เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช

(๒) คือกรุงกัมพูชา

(๓) นั่งอุรุพัทธ์ หมายความว่าประทับขัดสมาธิเจริญพระสมาธิ ตามลักษณะการปฏิบัติธรรมชั้นสูง เป็นสำนวนที่ใช้อยู่ในหนังสือวิสุทธิมรรค

(๔) น่าจะเป็น ธูมเกต

ใหญ่น้อย ข้างหน้าข้างใน อาณาประชาราษฎรทั้งหลาย ว่าขายข้าว(๑) ขายเกลือ(๒) ขายนอ, งา, เนื้อไม้ สิ่งของต้องห้ามทั้งปวง ไม่ขายว่าขาย ไม่ลักว่าลัก แต่พวกโจทก์ถึง ๓๓ คน(๓) มีพันศรีพันลาเป็นต้น เอาฟ้องมายื่นแก่โยธาบดี ๆ บังคมทูลพระเจ้าแผ่นดิน ๆ พิพากษากลับเท็จเป็นจริง บังคับว่าถ้าโจทก์สาบาลได้ ให้ปรับไหมลงเอาเงินแก่จำเลยตามโจทก์หามากแลน้อย ถ้าจำเลยมิรับ ให้เฆี่ยนขับตบต่อย(๔) บ้างตายบ้างลำบากเป็นอันมาก แล้วส่อดวงให้ลุกะโทษตามมิแตยาก ฝ่ายข้าราชการแลราษฎรกลัวภัยคิดรับลุกะโทษเปล่า ๆ ว่าขายสิ่งของ

---

(๑) ดูประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑ หน้า ๑๓๖ ว่าด้วยเรื่องข้าวแพง, กฎหมายฉบับตราสามดวง ว่าด้วยพระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๒๔ และบทที่ ๔๓, หนังสือประวัติศาสตร์สมัยปฏิวัตรฝรั่งเศส และสมัยนะโปเลียนโบนาปาร์ต ภาคที่ ๑ หน้า ๒๖๖

(๒) เกลือเพิ่งมีภาษีเมื่อรัชกาลที่ ๓ ดูลัทธิธรรมเนียม ภาคที่ ๑๖

(๓) จดหมายเหตุโหรฉบับพระอมราภิรักขิต (เกิด) วัดบรมนิวาส ว่ามีโจทก์เพียง ๓๓ คน

(๔) ดูพระราชบัญญัติยกเลิกวิธีพิจารณาโจรผู้ร้ายตามจารีตนครบาล ตราเมื่อวันที่ ๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕, กฎหมายตราสามดวง ลักษณะขบถศึก มาตรา ๒๘ (กฎหมายเก่าฉบับมิศบรัดเล พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ เล่ม ๒ หน้า ๑๑๖) หนังสือพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๐ โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร หน้า ๖๒, กฎมนเทียรบาล ในกฎหมายเก่า ฉบับมิศบรัดเล พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ เล่ม ๒ หน้า ๑๑๖ ข้อสุด อันว่าด้วยผู้ละเมิดพระราชอาชญา

ต้องห้ามไปต่างประเทศ เป็นเงินกู้เงินเหรียญคนละ ๑๐๐ ชั่งบ้าง ๒๐๐ ชั่งบ้าง สำคัญว่าสิ้นโทษแล้ว ครั้นมีผู้มาฟ้องกลับพิจารณาหาสิ่งของต้องในฤกะโทษ มากน้อยเท่าใดหักเสียเท่านั้น ที่เหลือและต่างกันให้ปรับไหม ถ้ารับตามฟ้องปรับทวีคูณเอาเงินกึ่งหนึ่ง ถ้าไม่รับจนลงหวายจึงรับให้ปรับจตุรคุณ ที่คนมีก็ให้ได้ ที่หาไม่ก็ขัดสนทนเร่งไปทุกวันทุกเวลากว่าจะได้ บ้างตายบ้างลำบากได้ความยากไปจนหัวเมือง เอก, โท, ตรี, จัตวา มีหน้าคล้ำไปด้วยน้ำตา ที่หน้าชื่นตาบานแต่ฝ่ายคนพาลซึ่งเป็นโจทก์ อาศัยเหตุอาสัจอาธรรมบังเกิดมีดังนี้ นายบ้านนายอำเภอไพร่พลเมือง (๑) จึงคิดควบคุมกันเป็นหมวดเป็นกองพร้อมกันฆ่าอ้ายวิชิตณรงค์ผู้รักษา ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินให้ไปพิจารณาเงินจีนนั้น จึงเอาพระยาสรรค์ซึ่งรับสั่งใช้ขึ้นไปพิจารณาเอาตัวผู้ร้ายนั้นเป็นแม่ทัพยกลงมาตีเอาเมืองธนบุรี ณเพลา ๑๐ ทุ่มเข้าล้อมกำแพงวังไว้รอบ พระยาสรรค์ตั้งอยู่ณบ้านกรมเมือง พระเจ้าแผ่นดินรู้เหตุก็เกณฑ์คนขึ้นรักษาหน้าที่ไว้

ครั้นรุ่งขึ้นณวัน ๑ ฯ ๕ ค่ำ (๑๒) ให้พระราชาคณะออกมาเจรจาความเมือง (๒) สารภาพว่าผิดขอชีวิตจะบรรพชา ต่อพระยาสรรค์ ในวันนั้นเพลา ๓ ทุ่ม พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระผนวชณพัทธเสมาวัดแจ้ง อยู่

---

(๑) ดูจดหมายเหตุปูนบำเหน็จ ฉบับลงวัน ๑ ฯ ๕ ค่ำ (๑๑) จ.ศ. ๑๑๔๔ มีพิมพ์อยู่ในหนังสือวชิรญาณ

(๒) จดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทร์ว่า พวกกบฏขอให้พระราชาคณะเข้าไปเฝ้าถวายพระพร

ในราชสมบัติ ๑๕ ปี พระยาสรรค์จึงแต่งทหารไปพิทักษ์รักษาไว้ แล้วก็เข้าอยู่ในท้องพระโรงกับหลวงเทพน้องชาย จึงจับกรมขุน(๑) อนุรักษ์สงครามหลานเธอจำไว้ แล้วเอาเงินในท้องพระคลังแจกทแกล้วทหาร กรมฝ่ายในฝ่ายหน้า

ณวัน ๓ ๖ ๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๔ ปีขาล จัตวาศก (พ.ศ. ๒๓๒๕) เพลาเที่ยง เห็นดวงพระจันทร์ปรากฏกลางวัน

ครั้นถึงณวัน ๖ ๖ ๕ ค่ำ พระยาสุริยอภัยยกกองทัพไทยลาวประมาณ ๑๐๐๐ เศษลงมาจากเมืองนครราชสีมา มาตั้งอยู่ณบ้าน ครั้งนั้นข้าราชการเป็น ๒ ฝ่าย เป็นพวกพระยาสรรค์บ้าง เป็นพวกพระยาสุริยอภัยบ้าง การยุทธนาการมิได้สงบเลย

ถึงณวัน ๓ ๕ ๕ ค่ำ พระยาสรรค์, พระยามหาเสนา, พระยารามัญวงศ์ คบคิดกันปล่อยกรมขุนอนุรักษ์สงคราม(๒) ออกจากเวนจำให้ไปณบ้านแต่เพลาพลบค่ำ ตั้งค่ายวางคนรายโอบลงมาวัดบางว้าเพลา ๓ ยามจุดไฟขึ้นณบ้านปูนแล้วยกลงมา ฝ่ายพระยาสุริยอภัยจะได้สะดุ้งตกใจหามิได้ ไล่โยธาทหารให้เข้ารบต้านไว้ วางคนรายกันไปที่ได้รบหน้าให้วางปืนตับแตกกระจายออก ครั้นเห็นไฟไหม้มาใกล้

---

(๑) จดหมายเหตุโหรว่า จ.ศ. ๑๑๔๒ วัน ๖ ๖ ๗ ค่ำ "จับเครื่องยศเจ้าวังนอก" หมายความว่า กรมขุนอนุรักษ์สงคราม ที่เรียกว่าพระเจ้าลูกเธอวังนอกนั้น ต้องโทษมาแต่ปีชวด จ.ศ. ๑๑๔๒ ก่อนเกิดกบฏปีเศษแล้ว มิใช่เพิ่งถูกจับคราวนี้

(๒) ในจดหมายเหตุปูนบำเหน็จว่า กรมขุนอนุรักษ์สงครามร่วมคิดกับพระยาสรรค์ พระยามหาเสนา และข้าราชการ

คฤหสถานที่อยู่ จึงตั้งสัตยาธิษฐานว่า ๆ ข้า ๆ บำเพ็ญศีลทานการกุศลใด ๆ ก็ปรารถนาพระโพธิญาณสิ่งเดียว เดชะความสัจนี้ ขอจงพระพายพัดกลับคืนไป อย่าให้ไฟไหม้มาเถิงบ้านเรือน ๆ ข้า ๆ ได้เลย พอตกวจีสัตยาธิษฐานลงลมก็พัดกลับคืนไป เพลิงก็ไหม้อยู่แต่ภายนอกบ้าน ประจักษ์แก่ตาคนทั้งปวง แต่รบกันสามารถจนรุ่งเห็นตัวกันจึงรู้ว่าอนุรักษ์สงครามมารบ ครั้นเพลา ๕ โมงเช้า ขุนอนุรักษ์สงครามและพรรคพวกพลแตกหนีไป ตามจับตัวได้ในวันนั้นจำครบไว้ สืบเอาพวกเพื่อนได้เป็นอันมาก

ณวัน ๗ ๆ๕ ค่ำ เพลาเช้า ๒ โมง เสด็จพระราชดำเนินทัพมาจากเสียมราบ ประทับณพลับพลาหน้าวัดโพธาราม ฝ่ายข้าทูลละออง ๆ ผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันไปเชิญเสด็จลงเรือพระที่นั่งกราบ ข้ามมาพระราชวังสถิตณศาลาลูกขุน มีหมู่พฤฒามาตย์ราชกุลกวีมุขเฝ้าพร้อมกัน จึ่งมีพระราชบริหารดำรัสปรึกษาว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินอาสัจละสุจริตธรรมเสีย ประพฤติการทุจริตฉะนี้ ก็เห็นว่าเป็นเสี้ยนหนามหลักตออันใหญ่อยู่ในแผ่นดิน จะละไว้มิได้ ขอให้ปริวัตรออกประหารเสีย ฝ่ายทแกล้วทหารทั้งปวงมีใจเจ็บแค้นเป็นอันมาก ก็นำเอาพระเจ้าแผ่นดินและพวกโจทก์ทั้งปวงนั้นไปสำเร็จณป้อมท้ายเมืองในทันใดนั้น(๑)

แล้วสมณะชีพราหมณ์เสนาพฤฒามาตย์ราษฎรทั้งปวง ก็ทูล

(๑) จดหมายเหตุโหรว่า "ขุนหลวงดับขันธ์" ตรงกับวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ ดูลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ ๔ สกุลเชื้อสายพระราชวงศ์กรุงธนบุรี

อาราธนาวิงวอนอัญเชิญเสด็จขึ้นปราบดาภิเษก เป็นอิศวรภาพผ่านพิภพสืบไป พระเจ้าอยู่หัวจึงไปนมัสการพระแก้วมรกต แล้วเสด็จประทับแรมณพลับพลาหน้าหอพระนั้น

ครั้นณวัน ๑ ฯ ๑๐ ๕ ค่ำ พระเจ้าหลานเธอ[๑] ให้ตำรวจคุมเอาตัวขุนอนุรักษ์สงครามกับข้าหลวงซึ่งเป็นพรรคพวก ๕๐ เศษ มีอ้ายพระยาเพ็ชรพิชัย, พระยากลางเมือง, พระยามหาอำมาตย์ และพระมหาเทพเหนือ หลวงคชศักดิ์ ราชรินทร์เหนือ เป็นต้น เข้ามาหน้าพระที่นั่งแล้วกราบทูลความทั้งปวง จึงดำรัสให้เอาพรรคพวกไปฆ่าเสีย แต่ขุนอนุรักษ์สงครามนั้นให้งดไว้พิจารณา จึงให้การถึงพระยาสรรค์, พระยามหาเสนา, พระยารามัญวงศ์ และพระยาวิชิตณรงค์ หลวงพัสดีกลาง พระเจ้าอยู่หัวทรงพระพิโรธให้ประหารเสีย

ครั้นณวัน ๒ ฯ ๑๑ ๕ ค่ำ ปูนบำเหน็จข้าหลวงซึ่งมีความชอบโดยฐานาศักดิ์เป็นลำดับกัน แล้วทรงพระดำริว่า ราชฐานใกล้อุปจารอารามทั้งสองข้างมิบังควร จึงดำรัสสั่งพระยาธรรมา, พระยาวิจิตรนาวี ให้สถาปนาพระราชนิเวศใหม่ณฟากเมืองข้างตะวันออก

ครั้นณวัน ๖ ฯ ๑ ๖ ค่ำ เพลาบ่าย ๔ โมง เสด็จสถิตแรมอยู่ยังท้องพระโรง ให้ชำระโทษกรมฝ่ายใน

ณวัน ๒ ฯ ๕ ๖ ค่ำ เพลา ๕ โมงเช้า สมเด็จพระอนุชาธิราช ลำทัพ

(๑) จดหมายเหตุโหรฉบับรามัญว่า พระยาจักรีกลับจากเมืองญวนเข้าเมืองบางกอก แล้วฆ่าพระเจ้าแผ่นดินเก่าเสีย อยู่มาสัก ๑๐ วันก็ฆ่าพระยาสรรค์เสียอีก

มาจากกรุงกัมพูชาธิบดีกราบทูลว่า ขุนอินทรพิทักษ์ (๑) ขุนชะนะ (๒) ตั้งอยู่ เกาะพนมเพง ๒๐๐ ให้เขมร ๓๐๐๐๐ ญวน ๘๐๐๐ ล้อมไว้

ครั้นณวัน ๑ ๆ ๒ ๖ ค่ำ สมเด็จพระอนุชาธิราชจึงชุมพล ๖๐๐๐ เศษ แยกกันออกเป็นหลายกอง ไปล้อมจับขุนอินทรพิทักษ์ได้ที่ตำบล เขาน้อยใกล้ปถวี ทั้งขุนชะนะและพรรคพวกเป็น ๗ คน คุมเอาตัวลงมาณเมืองธนบุรี

ณวัน ๗ ๆ ๘ ๖ ค่ำ กราบทูลพระกรุณาแล้วให้ประหารเสีย

ณวัน ๒ ๆ ๑๐ ๖ ค่ำ ปีขาลจัตวาศก (จ.ศ. ๑๑๔๔ พ.ศ. ๒๓๒๕) แรกจับการตั้งวังใหม่

ครั้นณวัน ๒ ๆ ๑ ๘ ค่ำ ให้ตั้งการพระราชพิธีครบ ๓ วัน แล้วรุ่งขึ้นณวัน ๕ ๆ ๔ ๘ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๔ ปี เพลาเช้า ๔ บาท อำมฤคโชคอุดมฤกษ์ พระศรียเทพบุตรทรงกลดจำรัสดวง พระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงเรือพระที่นั่งศรีสักหลาด พร้อมด้วยเรือจำนำท้าวพระยาสามนตราชทั้งปวงแห่แหนหน้าหลังเป็นขะบวน เสด็จข้ามฟากมาณฉนวนน้ำฟากตะวันออก ขึ้นเถลิงพระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยหมู่มุขมาตยามนตรีกวีชาติ ราชสุริยวงศ์ พงศ์พฤฒาโหราจารย์ แซ่ซร้องถวายชัยมงคลและราชสมบัติกกุธภัณฑ์สำเร็จแล้ว จึงพระสังฆราชราชาคณะ ฝ่ายคามวาสีอรัญวาสี พร้อมกันถวายพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราช รามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิ

---

(๑) สมเด็จพระมหาอุปราช เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์

(๒) เจ้าพระยานครราชสีมา

ราชาธิบดินทร์ ธรณินทราธิราช รัตนาภาศกรวงศ์ องค์ปรมาธิเบศร์ ตรีภูวเนศวรนาถนายก ดิลกนพรัตนราช ชาติอาชาวไศรย สมุทยุดโรมล สกลจักรวาฬาธิเบนทร์ สุริเยนทราธิบดินทร์ หริหรินทราธาดาธิบดี ศรีสุวิบุล คุณอักนิฐ ฤทธิราเมศวรธรรมิกราชาธิราช เดโชชัย พรหมเทพาดิเทพ ตรีภูวนาธิเบศ โลกเชฐวิสุทธิ์ มกุฏประเทศคตา มหาพุทธางกูร บรมนาถบรมบพิตร์พระพุทธเจ้าอยู่หัว อันเสด็จปราบดาภิเษกผ่านพิภพกรุงเทพ ทวาราวดี ศรีอยุธา มหาดิลกภพนพรัฐ ราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศมหาสถาน มีพระราชโองการดำรัสให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นอุปราช โดยดังบุพจารีตพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อน

ฝ่ายข้างกรุงอังวะนั้น มองหม่องฆ่าจิงกูจาเสียแล้วขึ้นปราบดาภิเษก จึงโพเชียงซึ่งเป็นน้องมังลอกนั้น คิดฆ่ามองหม่องเสียว่าราชการอยู่ ๗ วัน แล้วยกสมบัติให้แก่มังแวงมังจูผู้พี่ ในศักราช ๑๑๔๔ ปี อะแซวุ่นกี้ ตะแคงมะระน้อง คิดการกบฏจะคืนเอาสมบัติให้แก่โพเชียง ฝ่ายมังแวงปาตุงรู้รหัสเหตุนั้น จึงให้จับโพเชียงอะแซวุ่นกี้ตะแคงมะระน้อง ประหารชีวิตเสีย

ครั้นศักราช ๑๑๔๖ ปี พระเจ้าอังวะให้แองแซะราชบุตร ยกพยุหเสนาโยธาทัพกลับคืนไปกรุงปรุะอังวะดังเก่า

(ฉบับมีอยู่เพียงเท่านี้)

สำเนาท้องตราปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๑๖

ฉบับที่ ๑

(ตอนต้นขาด)..

ราชามาตย์หาพรรคพวกสมกำลังให้พร้อมมูลกัน ยกลงไปขุดคูเดินพระนครเมืองธนบุรี ตามมีตราโปรดขึ้นมาแต่ก่อน ครั้นหนังสือนี้มาถึงวันใด ก็ให้พระยายมราชทำตามหนังสือมานี้ หนังสือมาณวัน ๒ ๕ฯ ๓ ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก (จ.ศ. ๑๑๓๕ พ.ศ. ๒๓๑๖)

วัน ๓ ๖ฯ ๓ ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก เวลาย่ำฆ้องรุ่ง ได้ส่งตราสั่งขึ้นไปถึงพระยายมราชนี้ ให้หมื่นพุฒวิเศษถือไปแล้ว

ฉบับที่ ๒

หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยานครชัยสิน พระท่าโรง พระคาพราน พระชัยบาดาล ด้วยมีตรารับสั่งขึ้นมาแต่ก่อนว่า เจ้าพระยานครราชสีมาบอกลงมาว่า พะม่าซึ่งตั้งอยู่บ้านลาดภูเขียวนั้นยกไปทางเมืองโขง จะลงไปเกลี้ยกล่อมเขมร แล้วมีหนังสือพระปราจินบุรีเข้ามาว่า พะม่าแตกถอยมาตั้งอยู่ณทับเสม็ด จะไว้ใจแก่ราชการมิได้ จึ่งให้พระยานครชัยสิน พระท่าโรง พระคาพราน พระชัยบาดาล กรมการ เกณฑ์ทัพเตรียมไว้สำหรับเมือง อย่าให้ลงไป

ขุดคูเถนเถย แจ้งอยู่ในท้องตรานั้นแล้ว แลบัดนี้มีหนังสือนายทัพนายกอง ซึ่งขึ้นไปทำการรบพุ่งพะม่าณเมืองพิชัยนั้นบอกลงมาว่า ได้รบพุ่งพะม่าล้มตายเป็นอันมาก พะม่าแตกหนีไปสิ้นแล้ว จึ่งทรงพระกรุณาสั่งว่า ถ้าราชการทางเมืองท่าโรง เมืองบัวชุม เมืองคาพราน เมืองชัยบาดาล สงบอยู่ ก็ให้พระยานครชัยสิน พระคาพราน พระชัยบาดาล พระท่าโรง คุมพรรคพวกสมกำลังลงไปจับการขุดคูเถนทำการพระนครให้พร้อมกัน แต่ในเดือน ๓ ข้างขึ้น ปีมะเส็งเบญจศก ตามมีตราโปรดขึ้นมาแต่ก่อน ครั้นหนังสือนี้มาเถิงวันใด ก็ให้พระยานครชัยสิน พระคาพราน พระชัยบาดาล พระท่าโรง กรมการ ทำตามหนังสือมานี้ หนังสือมาณวัน ๒ ๕฿ ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๕ ปีมะเส็งเบญจศก (พ.ศ. ๒๓๑๖)

ณวัน ๓ ๖฿ ๓ ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก เวลาย่ำฆ้องรุ่ง ได้ส่งตราเมืองบัวชุม เมืองคาพราน เมืองบาดาล เมืองท่าโรง ๔ เมืองนี้ให้หมื่นพุฒวิเศษถือไป เรือยาว ๕ วา พลพาย ๗ คน

ฉบับที่ ๓

หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาเถิงพระยาสุนทรพิพิธ ด้วยมีตรารับสั่งให้พระยาสุนทรพิพิธขึ้นมารับครอบครัวลงไปณเมืองธนบุรีนั้น บัดนี้มีหนังสือนายทัพนายกองเมืองพิชัยบอกมาว่า ได้รบพุ่งพะม่าล้มตายเป็นอันมาก พะม่าแตกหนีไปสิ้นแล้ว อย่าให้พระยาสุนทรพิพิธรับครอบครัว

ลงไปณเมืองธนบุรีเลย ให้พระยาสุนทรพิพิธคุมเอาพรรคพวกสมกำลัง ลงไปขุดคูเลนพระนครเมืองธนบุรี ตามเกณฑ์ตามรับสั่งอย่าให้ขาดได้ หนังสือมาณวัน ๓ ๆ ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๕ ปีมะเส็งเบญจศก (พ.ศ.๒๓๑๖)

ณวัน ๓ ๆ ๓ ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก เวลาย่ำฆ้องรุ่ง ได้ส่งตราถึงพระยาสุนทรพิพิธนี้ ให้หมื่นพุฒวิเศษถือไป เรือยาว ๕ วา พลพาย ๗ คน

ฉบับที่ ๔

หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาเถิงพระยาสุพรรณบุรี พระยาอ่างทอง พระชัยนาท พระสิงห์ พระพรหม พระยาลพบุรี หลวงอินทบุรี ด้วยมีตรารับสั่งออกมาแต่ก่อนว่า เกณฑ์ให้ผู้รักษาเมืองกรมการคุมเลกพรรคพวกสมกำลังเข้าไปขุดคูเลนพระนครให้สิ้นเชิง กำหนดให้เข้าไปจับการให้พร้อมกัน แต่ในเดือน ๓ ขึ้นค่ำหนึ่ง แจ้งอยู่ในท้องตราแต่ก่อนนั้นแล้ว แลผู้รักษาเมืองกรมการ ยังมิได้คุมพรรคพวกสมกำลังลงไปขุดคูเลนทำการพระนคร ตามท้องตรารับสั่งกำหนดขึ้นมาหามิได้ แลบัดนี้มีหนังสือนายทัพนายกอง กรุง ฯ แลหัวเมืองซึ่งขึ้นไปทำการรบพุ่งพะม่าณเมืองพิชัยบอกลงมาว่า ได้รบพุ่งพะม่าล้มตายเป็นอันมาก พะม่าแตกหนีไปแต่ณวัน ๆ ๒ ค่ำสิ้นแล้ว จึ่งทรง ฯ สั่งว่า ให้ผู้รักษาเมืองกรมการ เร่งคุมพรรคพวกสมกำลัง ลงมาจับ

การขุดคูเลนพระนครให้พร้อมกัน แต่ในเดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก ให้ครบตามเกณฑ์ตามมีตราโปรดขึ้นมาแต่ก่อน ครั้นหนังสือนี้มาถึงวันใด ก็ให้ผู้รักษาเมืองกรมการทำตามหนังสือมานี้ หนังสือมาณวัน ๒ ๆ ๓ ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก (พ.ศ. ๒๓๑๖)

ณวัน ๓ ๆ ๓ ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก เวลาเช้า ๔ โมง ได้ส่งตราเมืองสิงห์ เมืองพรหม เมืองชัยนาท เมืองอินท์ ๔ ใบ ให้หมื่นภัยนรินทร์ถือไป เรือยาว ๕ วา ๒ ศอก พลพาย ๖ คน ได้ส่งตราเมืองลพบุรี ให้หมื่นพุฒวิเศษถือไป เรือยาว ๕ วา พลพาย ๗ คน

ฉบับที่ ๕

หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยา.........(ลบ)......... พระยาอ่างทอง พระสิงห์ พระพรหม พระชัยนาท พระยาสุพรรณบุรี หลวงอินทบุรี หลวงอิณเทพ กรมช้าง กรมม้า ด้วยทรงพระกรุณา ฯ สั่งว่า มีหนังสือพระปราจีนบุรีบอกข้อราชการเข้ามาว่า พะม่าแลลาวยกเข้ามา สอดแนมเข้าไปดูเห็นคนประมาณ ๔๐๐ คน ตำบลทัพเสม็ด แล้วยกเข้ามาตั้งค่ายอยู่ตำบลท่ากระเดิม นอกด่านพระจารึด ทางประมาณ ๓๐๐ เส้น พบแต่ณเดือน ๓ ขึ้นค่ำหนึ่ง ให้พระยายมราช พระยาลพบุรี พระยาอ่างทอง พระสิงห์ พระพรหม พระยาสุพรรณ พระชัยนาท หลวงอินทบุรี หลวงอิณเทพ กรมการ กรมช้าง กรมม้า ยกกองทัพก้าวสะกัดลงไปทางเฉียงเหนือตะวันออก

เมืองปราจีน ก้าวสะกัดวกหลังไว้อย่าให้พะม่าหนีได้ จะเสด็จฯ ยกกองทัพหลวงออกไป ถ้าพะม่าเข้ามาถึงเมืองปราจีน เมืองฉะเชิงเทราแล้ว จึงจะยกกองทัพหลวงตีให้แตกฉาน ให้พระยายมราช พระยาลพบุรี พระยาอ่างทอง พระสิงห์ พระพรหม พระยาสุพรรณบุรี พระชัยนาท หลวงอินทบุรี หลวงอิณเทพ กรมการ และกรมช้าง กรมม้า ซึ่งไปก้าวสะกัดวกหลังจับกุมเอาตัวจงได้ให้สิ้นเชิง เถิงทัพเมืองฉะเชิงเทรา หัวเมืองปากใต้ ก็จะให้ยกก้าวสะกัดหลังทางคืนหนึ่งสองคืนได้แล้ว ทัพหลวงจึงจะตี แลให้พระยายมราช พระยาลพบุรี พระยาอ่างทอง พระสิงห์ พระพรหม พระยาสุพรรณบุรี พระชัยนาท หลวงอินทบุรี หลวงอิณเทพ กรมการ กรมช้าง กรมม้า เร่งยกตามได้ไปก้าวสะกัดหลังตามรับสั่ง กองทัพหลวงจะเสด็จยกออกจากเมืองธนบุรี เดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ แลพระยายมราชนั้น ถ้าราชการฝ่ายทางเมืองท่าโรง เมืองบัวชุม เมืองเพ็ชรบูร สงบอยู่แล้ว ก็ให้เร่งยกไปให้พระยาสุพรรณบุรี พระสิงห์ พระพรหม พระชัยนาท หลวงอินทบุรี หลวงอิณเทพ กรมการ กรมช้าง กรมม้า เข้ากองไปด้วยพระยาอ่างทอง ให้ยกทัพขึ้นทางกรุงฯ อย่าให้อยู่ท่าพระยายมราชเลย ให้กรมช้างเอาช้างพระที่นั่งไปด้วย ๓—๔ ช้าง แลม้าซึ่งอยู่นอกกรุงฯ นั้นให้กรมการมาเอาไปให้สิ้น ครั้นหนังสือนี้มาเถิงวันใด ก็ให้พระยายมราช พระยาลพบุรี พระยาอ่างทอง พระสิงห์ พระพรหม พระชัยนาท หลวงอินทบุรี หลวงอิณเทพ กรมการ กรมช้าง กรมม้าซ้ายขวา เร่งยกไปให้ทันท่วงทีราชการตามหนังสือมาน มาณวัน ๔ ๗ ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๕ ปีมะเส็งเบญจศก (พ.ศ. ๒๓๑๖)

วัน ๕ ๗ ๓ ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก เวลาเช้า ๒ โมงมีเศษ พณฯ สมุหนายกนั่งว่าราชการอยู่ณศาลาลูกขุน ท่านต้นเชือกได้เอาร่างตรานี้อ่านเรียน แต่พณฯ สมุหนายก จนสิ้นข้อเนื้อความแล้วฯ พณฯ สมุหนายกสั่งให้ตกแซกลงบ้าง วงกาเสียบ้าง แล้วสั่งว่าให้เอาตามร่างนี้เถิด เมื่อสั่งนั้น ท่านฝ่ายเหนือ หมื่นทิพ นายแก่วน นายชำนาญ นั่งอยู่ด้วย

วัน ๕ ๗ ๓ ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก เวลาเช้า ๒ โมงมีเศษ ได้ส่งตราซึ่งไปเถิงเมืองสุพรรณ..........(ลบ)....................................

....

พระยายมราช ๑ พระยาลพบุรี ๑ ให้หมื่นภารคบชัยถือไป เรือยาว ๓ วา ๒ ศอก พลพาย ๓ คน

วัน ๕ ๗ ๓ ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก เวลาย่ำฆ้องค่ำแล้ว ได้ส่งตราเมืองอินท์ เมืองชัยนาท ให้หมื่นสินสังหารถือไป เรือยาว ๔ วา ๔ ศอก พลพาย ๔ คน เมืองอ่างทอง เมืองสุพรรณ ให้พระยาอ่างทองถือไปแล้ว กรุง เมืองพรหม เมืองสิงห์ ได้ส่งพระพรหมถือไปแล้ว

สำเนาท้องตราปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗

ฉบับที่ ๑

(ตอนต้นลบเลือนมาก)..
หลวงพล กรมการ บอกหนังสือลงไปว่า..
ไปฟังข่าวราชการพะม่าแล .... บ่าวพระยาศรีสุริยวงศ์ ท้าวชิต แลเลกลวงแพ้ ยังมิได้สัก ๖๐ คน แลพระยาพิชัย พระยาศรีสุริยวงศ์ ลงมาแจ้งราชการมีเนื้อความเป็นหลายประการนั้น ได้เอาหนังสือบอกกราบทูลพระกรุณา ทรง ฯ สั่งว่า เจ้าพระยาสรศรี เจ้าพระยาสวรรคโลก พระยาพิชัย พระยาสุโขทัย ลงมาเฝ้าทูลละออง ฯ แจ้งราชการครั้งก่อนนั้น ทรง ฯ ได้ตรัสเนื้อความด้วยจำเพาะพระที่นั่งว่า เดือน ๑๐ หาราชการไม่ ให้พร้อมกันลงมาเฝ้าทูลละออง ฯ จะพระราชทานความรู้วิชาการให้ต้านต่ออริข้าศึก ครั้นเถิงกำหนดแล้ว เจ้าพระยาสวรรคโลก พระยาพิชัย มิได้ลงมาทูลละออง ฯ เหมือนเจ้าพระยาสรศรี พระยาสุโขทัย จึ่งให้ถามพระยาพิชัย ๆ สารภาพว่า มิได้ลงมาทูลละออง ฯ ตามกำหนดนั้น โทษผิดหนักหนา พระราชอาชญาเป็นล้นเกล้า ฯ ทรง ฯ ให้ลูกขุนณศาลาปรึกษาโทษ แลลูกขุนปรึกษา ทรง ฯ สั่งให้ลงพระราชอาชญาเฆียนพระยาพิชัยยกหนึ่ง ๓๐ ที เรียกทานบนไว้ให้ทำราชการสืบไป ให้พระยาพิชัยกลับขึ้นมาเป็นแม่กองทัพ ก็เกณฑ์ผู้คนแบ่งกึ่งยกไปตามเสด็จ ฯ กระทำแก่เมืองเชียงใหม่

ครั้งนี้ แลให้พระราชทานพระยาพิชัย (คือ) เสื้อเข้มขาบผืน ๑ ปืนคาบศิลารองทรงบอก ๑ ปืนใหญ่หน้าเรือ กินดิน (หนัก) ๑๕|— กินดิน ๑๔|— กินดิน ๑๒|— กินดิน ๑๐|— (รวม) ๔ บอก ปืนต้นเลียมอย่างยาว กินดิน ๓|— ๒ บอก ปืนคาบศิลา ๒๘๐ ปืนอังกฤษ ต้นกลมหน้าช้างอย่างดี ๒๐ (รวม) ๓๐๐ ดีบุกหนัก —|๑๐ สุพรรณถัน —|๕—...................(ต่อ จากนี้ต้นฉบับลบ)...........................แลได้

..............(ต้นฉบับลบหมด).............

ฉบับที่ ๒

หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึง.........พิชัยสงคราม.........ศรีสวัสดิ ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ทัพหลวงจะเสด็จ ฯ ขึ้นไปปราบเมืองเชียงใหม่ณเดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเมียฉอศก........................ ....เมืองกาญจนบุรี เมืองศรีสวัสดินั้น เป็นเมืองหน้าด่าน................ มัตมะ ถ้าแลเมืองมัตมะแตก............ขัดสน............ปลายาหาร............ เมืองกาญจนบุรี เมืองศรีสวัสดิ ....อย่าให้รามัญ.................. ถ้าแล...................................ทัพกรุงขึ้นไป.................................. ถ้ารามัญคนใดจะไปตามเสด็จ ฯ ก็ให้บอกส่งรามัญ...... ....กรุง ....(ต่อจากนี้ต้นฉบับลบเลือนหมด)............................

ฉบับที่ ๓

วัน ๑ ๒ ฯ ๑๒ ค่ำ ปีมะเมียฉอศก ได้เอาร่างตรานี้เรียนเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช ฯ สั่งให้เอาเทอญ ในทันใดได้ปิดตราส่งให้ขุนเดชะไปแล้ว

ฉบับที่ ๔

หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงเจ้าพระยาสวรรคโลก ด้วยเจ้าพระยาสวรรคโลก กรมการ บอกหนังสือให้พระยกรบัตรถือลงไป เป็นความว่า นายฝองหนีมาแต่กองทัพพะม่าให้การว่า พระเจ้าอังวะป่วยตาย ลูกพระเจ้าอังวะขึ้นเป็นเจ้าเมืองอังวะ แลอาฆ่าลูกเจ้าอังวะเสีย โปชุกพลา, มายุงวน ปรึกษากับนายกองทัพว่าจะยกลงไปเมืองใต้ไม่ได้แล้ว โปชุกพลาก็ถอยไปตั้งอยู่ณบ้านจอมทอง แลกองทัพทั้งปวงต่างคนต่างไปเมือง กองทัพโปชุกพลาเรรวนจะไม่เข้าเมืองเชียงใหม่ จะไปเมืองอังวะ เจ้าพระยาสวรรคโลก กรมการ นายกองนายหมวด แลไพร่มีน้ำใจสามิภักดิ์จะทำการเมืองเชียงใหม่ ให้ทูลเกล้า ฯ ถวายนั้น ลูกขุนณศาลาปรึกษาว่า ซึ่งเจ้าพระยาสวรรคโลก กรมการ จะอาษาไปตีเมืองเชียงใหม่ทูลเกล้า ฯ ถวายนั้น เจ้าพระยาสวรรคโลกมิได้ทูลละออง ฯ รับพระราชทานความรู้วิชาการ มีแต่ความรู้เท่านั้น จะเอาชัยชำนะแก่พะม่าข้าศึกเห็นไม่ได้แล้ว เจ้าพระยาสวรรคโลกมีความผิด ล่วงพระราชอาชญามิได้ลงไปทูลละออง ฯ ตามกำหนด ได้มีตรารับสั่งให้หลวงมหามนตรี ขึ้นไปลงพระราชอาชญาจำเจ้าพระยาสวรรคโลกลงไปณเมืองธนบุรี ให้พระปลัดเป็นแม่กองทัพ

เกณฑ์กรมการ แลคนแบ่งกึ่งไปตามเสด็จ ฯ อยู่แล้ว แลจะเอาเนื้อความกราบทูลพระกรุณาให้เจ้าพระยาสวรรคโลกอาษาไปมิได้ ให้เจ้าพระยาสวรรคโลกรับพระราชอาชญาจำลงไปตามมีตราโปรดขึ้นมาแต่ก่อน ถ้าแลหลวงขุนหมื่นกรมการผู้ใดจะมีน้ำใจอาษา เสด็จ ฯ ขึ้นไปเถิงหัวเมืองแล้วจึ่งให้กราบทูลพระกรุณา หนังสือมาวัน ๓ ฯ ๒ ๑๒ ค่ำ ศักราช ๑๑๓๖ ปีมะเมียฉอศก (พ.ศ. ๒๓๑๗)

วัน ๓ ฯ ๒ ๑๒ ค่ำ ปีมะเมียฉอศก เพลาค่ำแล้ว เสด็จ ฯ ออกณพระที่นั่งตำหนักแพ หมื่นศรีสหเทพ จางวาง เอาหนังสือบอกเจ้าพระยาสวรรคโลกกราบทูลพระกรุณา ฯ ทรง ฯ โปรดเกล้า ฯ ทรงแต่ง ให้พระยาพิพัฒโกษาเขียนหน้าพระที่นั่ง แลสั่งให้มีตราไปเถิงเมืองกาญจนบุรี เมืองศรีสวัสดิ ตามเรื่องราวนั้นว่า

ในทันใดวันเดียวนั้น ได้ปิดตราส่งให้พระยกรบัตรผู้ถือหนังสือถือไป

ฉบับที่ ๕

หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาเถิงพระศรีสวัสดิ ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า เจ้าพระยาสวรรคโลก กรมการ บอกหนังสือลงไปว่า นายฝองชาวเมืองลับแล หนีมาแต่กองทัพโปชุกพลา ให้การว่า พระเจ้าอังวะเป็นไข้ตาย ลูกเจ้าอังวะผู้ตายขึ้นครองราชสมบัติแทนบิดา และอา น้องพระเจ้าอังวะผู้ตายชิงเอาสมบัติฆ่าหลานชายเสียนั้น ให้พระศรีสวัสดิกรมการสืบให้รู้ว่า ผู้ใดได้ครองราชสมบัติเป็นแน่ ให้เร่งบอกเข้ามาให้แจ้งฉับพลัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว

จะได้อุบัติวิบัติโดยภายในให้ถึงแก่ความตาย ราชการเมืองอังวะจะได้เร็วเช้า ครั้นหนังสือนี้มาถึงวันใด ก็ให้พระศรีสวัสดิ กรมการ เร่งสืบสวนบอกเข้าไปให้แจ้งจงฉับพลัน หนังสือมาณวัน ๑ ๒ฯ ๑๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๖ ปีมะเมียฉอศก (พ.ศ. ๒๓๑๗)

วัน ๑ ๒ฯ ๑๒ ค่ำ ปีมะเมียฉอศก ได้เขียนขึ้นกระดาษปิดตราแล้ว ให้นายอรวงไปส่ง ให้นายมีผู้ถือหนังสือเมืองกาญจนบุรี กรมท่า ถือไปเมืองศรีสวัสดิด้วย เมื่อได้ส่งให้นั้นต่อหน้าเสมียนตรากรมท่ารู้เห็นด้วย

ฉบับที่ ๖

สารตรา ท่านเจ้าพระยาจักรี ฯ ให้มาแก่ผู้อยู่รักษาเมืองกำแพงเพชร์ เมืองนครสวรรค์ ด้วยทรงพระกรุณาฯ สั่งว่า ณวัน ๓ ๑๑ฯ ๑๒ ค่ำ ปีมะเมียฉอศก จะเสด็จฯ ขึ้นไปปราบเมืองเชียงใหม่ แลให้กรมการผู้อยู่รักษาเมืองปลูกพระตำหนักที่ประทับร้อน ประทับแรมแลตบแต่งตระเตรียมการซึ่งจะได้รับเสด็จฯ ไว้ให้สรรพ อนึ่ง ทางแม่น้ำซึ่งจะเสด็จฯ ขึ้นไปนั้น ที่ได้เป็นโขดหาดหลักตออยู่นั้นให้กรมการ ....อย่าให้เรือพระที่นั่ง ....โขดหาดได้........................(ฉบับลบหมด).........

ฉบับที่ ๗

........................(ตอนต้น ฉบับขาด)..

..........มีตรารับสั่งขึ้นไปแต่ก่อนว่า จะเสด็จขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ ให้ผู้รักษาเมืองกรมการ เกณฑ์เลกแบ่งกึ่งคอยรับเสด็จฯ นั้น บัดนี้ทรงพระกรุณาฯ สั่งว่า ฤกษ์กำหนดจะได้เสด็จฯ ยกจากเมืองธนบุรีณวัน ๓ ๆ ๑๑ ๑๒ ค่ำ ปีมะเมียฉอศก แลให้กองทัพหัวเมืองซึ่งเกณฑ์ให้รับเสด็จฯ ทั้งนี้ เร่งยกล่วงไปคอยรับเสด็จฯ ให้พร้อมกันณบ้านระแหงเมืองตาก ถ้าขัดสนด้วยเรือ ก็ให้ไปทางบก ให้เร่งยกขึ้นไปให้ทันกำหนด อย่าให้แล้ช้าอยู่ได้ และจะได้ยกจากเมืองวันใด ผู้คนช้างม้าเครื่องสาตราอาวุธมากน้อยเท่าใด ก็ให้บอกเข้าไปให้แจ้ง แลให้พระสิงห์ กรมการ รับเอาตราเมืองอ่างทองเร่งแต่งคนถือไปส่งให้พระยาอ่างทอง กรมการ จงฉับพลัน หนังสือมาณวัน ๑ ๆ ๒ ๑๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๖ ปีมะเมียฉอศก (พ. ศ. ๒๓๑๗)

วัน ๑ ๆ ๒ ๑๒ ค่ำ ปีมะเมียฉอศก ได้ส่งตราเมืองสิงห์ เมืองอินท์ เมืองพรหม เมืองชัยนาท เมืองสรรค์ .... ๖ เมืองนี้ให้หลวงยกรบัตรเมืองพิชัยถือไป แลตราเมืองอ่างทองให้เมืองสิงห์แต่งคนถือไปเถิงพระยาอ่างทอง ตราเมืองสรรค์ ให้เมืองชัยนาทแต่งคนถือไปเถิงพระยาสรรค์

วัน ๒ ๆ ๓ ๑๒ ค่ำ ปีมะเมียฉอศก ได้เขียนตราพระราชสีหน้อยให้เมืองอ่างทองใบ ๑ เมืองสรรค์ใบ ๑ (รวม) ๒ เมืองสิงห์ใบ ๑ เมืองพรหมใบ ๑ เมืองชัยนาทใบ ๑ เมืองอินท์ใบ ๑ (รวม) ๔ เมืองใบ ๑ (รวม) ๖ ให้พระอนุชิตพิทักษ์ ....

....

ฉบับที่ ๘

........(ตอนต้นลบหมด) ....

........ข้าทูลละออง ฯ ให้หลวงขุนหมื่น ผู้ได้รับพระราชทานเลกเกณฑ์ แบ่งอยู่ แบ่งไปตามกำหนด คุมเอาเลกไปเข้ากองพระยายมราชณ บ้านระแหงเมืองตาก แจ้งอยู่ในท้องตราแต่ก่อนแล้วนั้น เจ้าพระยา นครราชสิมา พระยานครชัยสิน พระพิชัยสงคราม พระสรบุรี พระราชานุรัต พระท่าโรง กรมการ ได้เลกพระราชทานให้ข้าหลวง ฯ ได้คุมเลกยกไปเข้ากองทัพแล้วหรือประการใด มิได้บอกลงไปให้แจ้ง นั้น บัดนี้ทัพหลวงจะได้เสด็จ ฯ ขึ้นไปปราบเมืองเชียงใหม่ณเดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเมียฉอศกนี้เป็นแน่แล้ว ให้หมื่นอนันตศักดิ์ หัวหมื่นตำรวจขวา ขึ้นมาเร่งรัดให้พระพิชัยสงคราม พระสรบุรี ผู้ กำกับ พระราชานุรัต พระท่าโรง ให้นายราชภักดิ์ ตำรวจในซ้าย ขึ้นไปเร่งรัดให้เจ้าพระยานครราชสิมา กรมการ จัดเลกพระราชทาน ขุนหมื่น ข้าทูลละออง ฯ ให้ข้าทูลละออง ฯ ผู้ได้รับพระราชทานเลก เร่งรัดคุมเอาเลกไปเข้ากองทัพณเมืองตากบ้านระแหง ให้ทันกำหนด เสด็จ ฯ ตามมิตรารับสั่งโปรดขึ้นมาแต่ก่อน อย่าให้แต่ช้าอยู่ได้ ครั้น หนังสือนี้มาเถิงวันใด ก็ให้เจ้าพระยานครราชสิมา พระยานครชัยสิน พระพิชัยสงคราม พระสรบุรี พระท่าโรง กรมการ เร่งรัดจัดแจง เลกพระราชทานให้แก่ข้าหลวง แลให้ข้าหลวงเร่งรัดคุมเลกไปเข้า กองทัพรับเสด็จ ฯ ณเมืองตากบ้านระแหงเป็นการเร็ว แลข้าหลวง

ถือตรามาถึงวันใด เจ้าพระยานครราชสีมา พระยานครชัยสิน พระพิชัยสงคราม พระสรบุรี พระราชานุรัต พระท่าโรง กรมการ ได้จัดแจงเลกพระราชทานให้แก่ข้าหลวง ๆ ได้ยกวันใด ให้บอกลงไปให้แจ้ง หนังสือมาณวัน ๒ ๓ ๑๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๖ ปีมะเมียฉอศก (พ.ศ. ๒๓๑๗)

วัน ๒ ๓ ๑๒ ค่ำ ปีมะเมียฉอศก เพลาบ่ายแล้ว ๕ โมงมีเศษ ท่านต้นเชือกส่งร่างตรานี้ให้เขียนขึ้นกระดาษบิดตรา ส่งให้หัวหมื่นตำรวจในถือไป ในทันใดนั้นได้บิดตราส่งให้หมื่นอนันตศักดิ์ ตำรวจนอกขวาถือไปเมืองเพ็ชรบูร เมืองท่าโรง เมืองบัวชุม เรือยาว ๖ วา พลพาย ๗ คน ให้นายราชภักดี ตำรวจในซ้าย ถือไปเมืองนครราชสีมา เรือยาว ๔ วา ๒ ศอก พลพาย ๖ คน ขึ้นไปทางเมืองลพบุรีแล้ว

ฉบับที่ ๔

หนังสือนายควรรู้อัฎ นายเวนมหาดไทย มาถึงผู้รักษาเมือง กรมการ พระหลวงขุนหมื่นนายบ้านนายอำเภอ ด่าน ดอย ทุกตำบล ด้วยหลวงราชนิกุล รับสั่งใส่เกล้า ๆ สั่งว่า จะเสด็จขึ้นไปปราบเมืองเชียงใหม่ณเดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำปีมะเมียฉอศกนี้แล้ว ให้มีตราพระราชสีห์ รับสั่ง แต่งให้นายราชภักดี ตำรวจในซ้าย ถือขึ้นไปให้เจ้าพระยานครราชสีมา กรมการ แต่งให้หมื่นอนันตศักดิ์ ตำรวจนอกขวา ถือไปให้พระพิชัยสงคราม พระยานครชัยสิน พระท่าโรง

เร่งรัดจัดเลกขึ้นพระราชทานข้าทูลละออง ๆ ให้ผู้ได้รับพระราชทาน เลกเร่งคุมเลกไปรับเสด็จ ๆ ณเมืองตากบ้านระแหง ให้ทันเสด็จ ๆ เป็นการเร็ว ถ้าแลนายราชภักดี ตำรวจในซ้าย หมื่นอนันตศักดิ์ ตำรวจนอกขวา ถือตราขึ้นมาถึงบ้าน ตำบล แขวงหัวเมืองใด ให้ส่งต่อ ๆ ขึ้นไปกว่าจะถึงเมืองนครราชสีมา เมืองเพ็ชรบูร เมืองบัวชุม เมืองท่าโรง จงฉับพลันเป็นการเร็ว อย่าช้าอยู่แต่ทุ่มโมงหนึ่งได้ แลห้ามอย่าให้นายราชภักดี หมื่นอนันตศักดิ์ ทำข่มเหงฉ้อประบัดเรียกเอาพัสดุทองเงินแก่ผู้มีชื่อ.............สิ่งใด ๆ ....

บัญชีช้างหลวงบิวอกอัฐศก พ. ศ. ๒๓๑๙

มีหนังสือพระยาอักษรวงศ์ ผู้รั้งเมืองสวรรคโลก พระรามรณคบเมืองอุทัยธานี พระยาวิเศษ พระยาตาก พระยาสุทัศ พระยาเชียงทองเมืองระแหง พระยาสุพรรณ กรมการ..........(ลบ)..........บอกมาว่าพะม่าตีไปได้เมื่อครั้งตีเมืองระแหง เมืองสวรรคโลก เมืองพิษณุโลก แล จ่าย เข้า กองทัพ พระยายมราช ๆ ให้กองทัพ รับพระราชทาน ต่างอาหาร แลจ่ายไป ราชการทัพ แล เลี้ยง ปรนปรือไว้ ล้ม แล พระราชทานพระเจ้าหลานเธอ กรมขุนอนุรักษ์สงคราม เป็น (ดังต่อไปนี้)

พะม่าตีไปได้

๑. พระยาอักษรวงศ์ เมืองสวรรคโลก ซ้าย พลาย ๗ พัง ๑๕ (รวม) ๒๒

๒. มอบพระยาเชียงทอง พระยาสุทัศ ๆ พณ ฯ สมุหนายกเอาไปทัพเชียงใหม่ เสียแก่พะม่าเมืองพิษณุโลก ซ้าย พลาย ๑ พัง ๑ (รวม) ๒ ขวา พลาย ๑ พัง ๑ (รวม) ๒ บื้น ๑ (รวม) ๕

๓. พญาสรรค์เอาไปทัพ เสียแก่พะม่าณเมืองพิษณุโลก ซ้าย พัง ๖

๔. สมิงถวาเอาไปเลี้ยง พะม่าตีไปได้ เมื่อพะม่าตีระแหง มอบพระยาเชียงทอง ซ้าย ๒ ขวา ๒ มอบพระยาสุทัด ซ้าย พัง ๑

พระราชทานพระเจ้าหลานเธอ

กรมขุนอนุรักษ์สงคราม เมืองเพ็ชรบุรี

ซ้าย พลาย ๔ พัง ๖

ล้มปีวอกอัฐศก (พ.ศ. ๒๓๑๙)

พระยาเชียงทอง ๑ พระยาตาก ๑ (รวม) พัง ๒ พระยาสรรค์ พลาย ๑

จ่ายไปทัพเชียงใหม่ ล้มเมืองสุพรรณบุรี ขวา พลาย ๑

เข้ากองทัพไปรบดอนไก่เถือน พระยายมราชให้กองทัพได้รับพระราชทาน เมืองอุทัยธานี ๒ พระยาตาก ๑ (รวม) ๓

จ่ายไปนครศรีธรรมราชและกรุงกัมพูชา

เมืองสุพรรณ ขวา ไปเมืองนคร (ศรีธรรมราช) รับพระไตรปิฎกด้วยพระพรหมมุนี ๒ (ช้าง) คงพลาย ๑ พัง ๑ (รวม) พลาย ๓ พัง ๑

เมืองนครชัยศรี ไปเมืองนคร รับพระไตรปิฎกด้วยพระพรหมมุนี ๑ คง (เมือง) พลาย ๑ (รวม) พลาย ๒

จ่ายไปราชการ รับพระไตรปิฎกเมืองนคร ด้วยพระพรหมมุนี ขวา พลาย ๓ กรุงกัมพูชาด้วยพระองค์แก้ว ซ้าย พัง ๑ (รวม) ๓

มฤดกเจ้าพระยาสวรรคโลก

มีหนังสือบอกพระยาอักษรวงศ์ เมืองสวรรคโลก บอกลงมาว่า ช้างมฤดกเจ้าพระยาสวรรคโลกซึ่งมอบพระยาอักษรวงศ์ไว้นั้น พะม่ายกกองมาตีเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย พะม่าตีไปได้ เป็น (มีชื่อช้างพลายลำชาย พลายตุม เป็นต้น) พลาย ๗ พัง ๑๕ (รวม) ๒๒ ช้าง

พระพรหมมุนีไปเมืองนคร

มีหนังสือบอกพระยาสุพรรณ กรมการเมืองสุพรรณบอกจำหน่ายแลคง เป็น (๑) กรมช้างเกณฑ์ไปบรรทุกปืนเกณฑ์หามเมือ

เสด็จ ๆ ขึ้นไปปราบเมืองเชียงใหม่ ปีมะแมสัปตศก............................
(๒) จ่ายไปรับพระไตรปิฎกเมืองนคร ด้วยพระพรหมมุนี.................

มฤดกเจ้าพระยาจักรี (หมุด)

เมืองเพ็ชรบุรี ระบาทว์อ้ายบุญเมืองเพ็ชรบุรี, มฤดกเจ้าพระยาจักรี มอบพระเจ้าหลานเธอ กรมขุนสงคราม ๆ ว่า ทรงพระกรุณาพระราชทานแก่พระเจ้าหลานเธอ กรมขุนสุรินทรสงคราม พระยาจักรีเป็นผู้รับสั่ง ครั้นสืบพระยาจักรีรับแล้ว ฯพณฯ สั่งให้จำหน่ายไว้ใน
.. ..ราชทาน

เมืองปราจิน มฤดกหลวงนรา จ่ายไปด้วยพระองค์แก้วเมืองกัมพูชา ๑ (ช้าง)

ระบาทว์พระชัยบูร ซ้าย คงอยู่เมืองพิษณุโลก พัง (สูง) ๔ ศอก ๑ คืบ ๑ (ช้าง)

มีหนังสือขุนรองปลัดเมืองสรรคบุรี บอกจำหน่ายช้างมฤดกเจ้าพระยาสรรค์ซึ่งมอบพระยาสรรค์ (รวม) ๑๐ ช้าง

บัญชีช้างหลวงปีระกานพศก พ.ศ. ๒๓๒๐

ข้าพระพุทธเจ้า พระกำแพง หลวงคชสิทธิ หลวงคชศักดิ ๒๐

พระราชทานให้ทราบละอองฯ ด้วยช้างหลวงอยู่แก่ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการ นอกกรมช้างเลี้ยง คงมีจำนวนปีระกานพศก เป็น พลาย ๓๑ พัง ๕๑ (คือ)

(๑) เมืองระแหง พระยาเชียงทอง พลาย ๑ พัง ๘ (รวม) ๙ พระยาตาก พัง ๒ พระยาสุทัศ พลาย ๑ พัง ๑ (รวม) ๒ (รวม) พลาย ๒ พัง ๑๑

(๒) พระอุทัยธานี อยู่แก่พระรามรณคบ พลาย ๒ พัง ๓ (รวม) ๕

(๓) พระยาสรรคบุรี พลาย ๓ พัง ๗ (รวม) ๑๐

(๔) พระเจ้าลูกเธอกรมขุนอนุรักษ์สงคราม เมืองเพ็ชรบุรี พลาย ๖ พัง ๔ (รวม) ๑๐

(๕) อาษาใหม่ พระยาโกษา ขุนศรีเสนา พลาย ๒ พัง ๒ ขุนราชเสนี พลาย ๓ พัง ๔ (รวม) พลาย ๕ พัง ๖

(๖) พระปราจีน พัง ๑

(๗) พระยาสุพรรณ กรมการ พลาย ๔ พัง ๑

(๘) พระยาอักษรวงศ์ เมืองสวรรคโลก พลาย ๕ พัง ๑๗ (รวม) ๒๒

(๙) พระยานครชัยศรี กรมการ พลาย ๒

(๑๐) พระยากาญจนบุรี กรมการ พลาย ๒

(๑๑) พระชัยบูร เมืองพิษณุโลก พัง ๑

นำไปเมืองไทรบุรีและเมืองถลาง

คุมช้างไปเมืองไทรบุรี ขุนศรีชัยทิศ ๒ ชั่ง นายจ่า...... ๗ ตำลึง

นายมุก รอง.........๑๐ ตำลึง กุมช้างไปเมืองถลาง นายจำนง.........๕ ตำลึง นาย........๘ ตำลึง

ไปทัพด้วยพระยาจักรี, พระยาธรรมา

กองพระยาจักรี

นาย หลวงพกริษ ๑ ชั่ง นายจำลอง ๑๑ ตำลึง นายสรรเพ็ชญ์ ๑๓ ตำลึง นายชำนาญ ๘ ตำลึง นายแมนคชสาร ๗ ตำลึง นายกเรนภักษา ๗ ตำลึง

ไพร่..

คงจะได้รับพระราชทานณเดือน ๕ ปีจอ (พ. ศ. ๒๓๒๑) เป็น...........

สารบาญค้นเรื่อง

ก.

ข

ค

จ

ฉ

ช

ซ

ญ

ณ

ด

ต

ถ

ท

ธ

น

ป

ป

ผ

ฝ

พ

ภ

ม

ย

ร

ล

ว

ศ

ส

ห

อา

อิ

อุ

โอ

